

ALI-PASINA MAHALA U SARAJEVU

Prilog izučavanju urbanističke i socijalne strukture grada

1. Opšta razmatranja

Proces izrastanja i razvoja gradskih naselja orijentalnog tipa na Balkanu, pa tako i samog Sarajeva, koji je gotovo začuđujući po broju i intenzitetu, a, uz to, naročito karakterističan za 15. 16. i 17. vijek, pratilo je uvijek i teritorijalno organizovanje izgrađenih površina po utvrđenim pravilima organizacije ranije oformljenih naselja na Orijentu. Osnovno takvo pravilo sastojalo se u separisanju gradskog organizma na poslovni dio, čaršiju, koja se izgrađivala uvijek u samom središtu i u osaturi glavne prolazne saobraćajnice, te na stambene površine, koje su se nadovezivale na čaršiju i širile oko zatečenih saobraćajnica i radijalno postavljenih izvodnica prema okolini.

Stambene površine činile su uvijek većinu teritorije grada i imale svoju zasebnu teritorijalnu organizaciju odnosno podjelu. Osnovna jedinica takve organizacije bila je *mahala*, a to je stambena četvrt, kvart prema kojem se vršila ubikacija i identifikacija objekata stanovanja i samih radnji. *Mahala* se, dalje, granala na *sokake* ili *ulice*, a ponegdje još na *čikme* i *budžake*, koje mi moramo prevesti opisnim putem kao *slijepe ulice*. U sastavu nekih mahala bilo je, međutim, i nenastanjenih saobraćajnica, koje mi nazivamo *putem*, a u turskoj terminologiji zvale su se *yol* ili *džada* (leksički i terminološki znači put) i u samome gradu dobivale uvijek pobližu oznaku po objektu ili kraju pored kojeg su ili prema kojem su vodile, kao npr. *Gaziler yoli*, *Divan yoli*, *Hiseta džadesi* i dr.¹

Mahala je stambena jedinica koju sačinjava skup sokaka i objekata, u prvome redu stambenih zgrada. U urbanističkom pogledu karakteriziraju je ovi objekti: bogomolja, početna škola, ulična česma, pekara, a ponegdje i bakalnica. Bogomolja je bila duhovni centar naseo-

¹) Izraz »džade« (džadde) u turskom jeziku i u krajevima turske dominacije ima svoju terminološku evoluciju od značenja javnog, uvijek prolaznog i dužeg puta do duže ulice u samom gradskom naselju, koja je izgrađena i naseljena. kakav slučaj srećemo i danas, npr. u Istanbulu, gdje se baš glavne i duge ulice označavaju *džadom*. Zajednička značajka obadva ta kontapunktalna značenja je to što označavaju uvijek neku dugu i dužu saobraćajnicu, bez obzira gdje se nalazi. U tome smislu i naziv *Džada Goruže Cemaluše* približava se današnjoj upotrebi i ima svoj smisao, jer se ovdje zaista radi o jednoj dugoj ulici, koja nikada nije bila isto što i obični sokak, kraća i uska ulica u mahalama.

bine, škola je davala prosvjetu, ulična česma osiguravala biološke potrebe i zdravstvo, a pekara i bakalnica bile su snabdjevački centri naseobine. Tih pet faktora imali su podjednaku ulogu u razvoju dojučerašnjeg društva, i po njima je mahala imala sve attribute samostalne mjesne zajednice.

Organizovanje mahala vršilo se, u načelu, na osnovici religiozne pripadnosti, što je bio manir feudalnog društva, u kojem je osnovnu ideologiju predstavljala upravo religija. Takva je situacija bila i u Sarajevu. Ali ovdje je bilo i mahala u kojim nije bio sproveden taj princip, pa su u jednoj stambenoj zajednici stanovali i muslimani i hrišćani, ili Jevreji, a jedna od takvih mahala bila je i ova, Ali-pašina, koju obrađujem. Upravo u vezi s navedenim religioznim preokupacijama osnovni orijentacioni i urbanistički punkt svake mahale bila je bogomolja: u muslimanskim ili pretežno muslimanskim džamijama, u hrišćanskim crkvama, a u jednoj jedinoj jevrejskoj — hram. To je, međutim, pojava koja se sreća u već potpuno oformljenom naselju kao jedinstvenom gradskom organizmu. U prvim fazama razvoja nije bilo tako. Bilo je naseobina koje su imale svojstva stambene četvrti, ti. mahale, ali nisu imale bogomolje, nego je u njima dominirao neki drugi javni objekat, pa ipak su se i takve četvrti nazvale *mahalama* (Mahala Gazi-Isabegove zavije, do 1526, Mahala Mekabir, do 1528, i Mahala Medrese, do polovine 16. vijeka).

Kao god što je bogomolja dominirala u urbanističkom i orijentacionom pogledu u jednoj mahali, takvu je istu ulogu ona imala i u gravitacionom pogledu, odnosno u teritorijalnom širenju mahale: predstavljala je punkt oko kojeg se radijalno plasiralo naselje, pri čemu su kuće pripadale onoj bogomolji kojoj su bile bliže. Karakteristična je zbog toga urbanistička pojava — da mahala nije uvijek obuhvatala cjelinu nekog sokaka, nego se taj sokak mogao protezati kroz dvije pa i tri mahale, već prema tome koliko je taj sokak bio dug i kojoj su džamiji gravitirale i bile bliže pojedine kuće. Takvih primjera imamo mnogo u Sarajevu.

Radi izvjesne potpunosti osvjetljavanja karakteristika razvoja stambenih površina u Sarajevu, ovdje ističem još jednu, drugu organizaciju stambenih zona u ovom gradu, koja se javlja samo u 15. i 16. vijeku. U više turskih izvora iz navedena dva vijeka sretaju se kao jedinice stambenih zona *džemati*. Iako ima indicija da pojam *džemata* smatramo sinonimom *mahale*, ipak se čini da je to jedna sasvim druga organizaciona forma, nikla na religioznim, obrednim principima, koju mi ovdje možemo označiti kao *vjersku opštinu*. To je karakteristika samo u muslimanskim naseobinama. Sudeći po izričitim primjerima, u kojim se navodi da jedna mahala pripada džematu neke druge džamije, koja nije identična sa džamijom u toj mahali, proizlazi da je to određeni skup mahala, što znači viša organizaciona stambena jedinica, koju ćemo, mislim, najbolje definisati ovako: svaki džemat bio je mahala, a svaka mahala nije morala biti džemat.²

²) Više primjera ima u sidžilima sarajevskog suda iz godine 1557. i 1565. a posebno u katastarskim defterima iz doba prije tih godina, iz kojih je primjere u tome smislu iznio dr Hazim Šabanović u studiji *Postanak i razvoj Sarajeva* — Radovi Naučnog društva NR BiH, XIII, knj. 5, Sarajevo 1960, separat, str. 36, 37.

Svaka stambena jedinica, mahala, imala je i svoj zaseban naziv, jedan, dva pa i tri. Službeno se označavala uvijek po osnivaču glavnog objekta u mahali, a to je redovito bila džamija. U nemuslimanskim mahalama nije bilo tako. Takve stambene jedinice zvale su se službeno prema religioznoj pripadnosti njezinih stanovnika, ili, u jednom slučaju, prema toponimu. Takvi su slučajevi *Franačka mahala* (katolička), *Bejtul-Jehud* (židovska) i *Varoši-Bala*, odnosno *Gornja Varoš*, ili samo *Varoš* (pravoslavna).

Govorio sam o službenim nazivima mahala i da ih je bilo po dva, pa i tri različita. Ovdje sad posebno govorim upravo o tim drugim i trećim nazivima zbog toga što predstavljaju narodna imena i elemenat domaće kulture. Vrlo je značajno da je gotovo svaki službeni naziv mahala u Sarajevu imao i drugi, narodni naziv, koji nije uvijek bio identičan onome prvom. A još je značajnije da u tim narodnim nazivima vidimo ne samo invenciju domaćeg duha nego čisto i fosilovana imena srednjovjekovnih lokaliteta i sela iz kojih su se razvile pojedine mahale i u okviru gradskog organizma dobile novi, službeni naziv, a u samome narodu za čitavo vrijeme zadržale staro, srednjovjekovno ime. Takvi su narodni nazivi mahala, npr., Koševo, Bjelave, Budakovići, Hrid, Bistrik i drugi, koji nisu nista drugo nego imena predašnjih, predturskih naselobina. U prilici sam da upravo ovdje prvi put utvrdim da je tokom turskog perioda u Sarajevu izraslo preko stotinu mahala i da iznesem popis tih mahala sa narodnim imenima. Osnovu za to daje nam jedan izvor iz 1874—75. godine, dakle iz vremena kad je proces formiranja mahala u ovom gradu bio već potpuno završen.³ To je rukopisna bilježnica na turskom jeziku nekog sarajevskog kadije koji je tu bilježio uzorke tekstova raznih potvrda mahalskih starješina pa tako za svoje lične potrebe napravio i popis svih tadašnjih mahala u gradu sa uporednim nazivima, službenim i narodnim. Evo toga popisa, u kojem je prvo ime službeno, ono koje se piše u administraciji i sudstvu, a drugo narodno, pri čemu se ponegdje sreća i treće, također narodno ime. Zadržavam redne brojeve iz popisa i tekst dajem onako kako glasi u originalu.

1. Hunkar mehallesi, drugačije Mehallei Atik — Careva mahala
2. Gazi-Husrevbeg mehallesi — Begova mahala
3. Ajas-paša mehallesi — Kolukčije
4. Iskender-paša mehallesi — Iskenderija
5. Gazi Ali-paša mehallesi — Ali-pašina mahala
6. Jahja-paša mehallesi — Čurčića mahala
7. Jakub-paša mehallesi — Maguda
8. Abdulah-paša mehallesi — džamija bez mahale⁴

³ Dokumenat u Arhivu grada Sarajeva, odjel turskih rukopisa, signatura T-40.

⁴ To je stara mahala Mehmedbega Minet-oglu, čije je središte bila džamija na mjestu gdje je danas zgrada prijašnje Vakufske direkcije (zgrada u kojoj je danas apoteka »1. Maj«) na uglu ulica JNA i Kundurđiluka. U poznijim vijekovima izgubila je status mahale, jer su u njoj stambene zgrade potisnuli dućani. Prozvala se Abdulah-pašinom mahalom po basanskom veziru Abdulah-paši Muhsin-zade, koji ju je obnovio 1720—21, kada je prvi put namjesnikovao u Bosni, ili pak 1732—36, kada je drugi puta bio u Bosni. Ta obnova izvršena je poslije stradanja džamije u katastrofalnom požaru još 1697. godine.

9. Gazi Mehmedbeg mehallesi — Bistrik
10. Gazi Balibeg mehallesi — Balibegovica
11. Gazi Ferhadbeg mehallesi — Ferhadija
12. Kemalbeg mehallesi — Koševa
13. Kadi Hasan-efendi mehallesi — Na brdu viš Begluka
14. Kadi Ahmed-efendi mehallesi — Pod topovima
15. Kadi Bali-efendi mehallesi — Kadina mahala
16. Mufi Sulejman-efendi mehallesi — Alifakovac, Pod carinom
17. Hitri Sulejman-efendi mehallesi — Begovac
18. Šejh Bagdadi mehallesi — Pastrma
19. Šejh Ferrah mehallesi — Abdesšana
20. Šejh Magribi mehallesi — Gornja Hiseta
21. Šejh Muslihudin mehallesi — Ploča
22. Čekrekči Muslihudin mehallesi — Čekrkčina mahala
23. Peltek Husamuddin mehallesi — Džinin sokak
24. Havadže Kemaluddin mehallesi — Čemaluša
25. Havadže-zade el-Hadži Ahmed mehallesi — Veliki Harvatin
26. Havadže-zade el-Hadži Mustafa mehallesi — Hadži Mustafin džemat (dodata bilješka: u Gradu)
27. Havadže Sinan mehallesi — Goloderica
28. Ivlakovali el-Hadži Mehmed mehallesi — Vlakovac
29. Kebkebir el-Hadži Ahmed mehallesi — Miščina mahala
30. Nedžar el-Hadži Ibrahim mehallesi — Mjedenica
31. Buzadži Hadži Hasan mehallesi — Defterdarina mahala. Na Lugavinu sokaku
32. Jagdži-zade el-Hadži Ahmed mehallesi — Dženetića mahala, niže banje, Begova
33. Kalin Hadži Ali mehallesi — Čajirdžik
34. Kasap-zade el-Hadži Ibrahim mehallesi — Carina (dodata bilješka: u Gradu)
35. Než-zade el-Hadži Husejn mehallesi — Na Dolu (dodata bilješka: u Gradu)
36. Nalčadži el-Hadži Osman mehallesi — Banjski brijeg
37. Nebrdilo el-Hadži Ali mehallesi — Bjelave ravne, Hadži Panjina mahala
38. Pešiman el-Hadži Husejn mehallesi — Fazlagina mahala
39. Tavil el-Hadži Mustafa mehallesi — Dolnja Hiseta
40. Tokmo-zade el-Hadži Ahmed mehallesi — Potok
41. Kerdeni el-Hadži Husejn mehallesi — Strošić
42. Sagra el-Hadži Ali mehallesi — Hrid
43. Sagrački el-Hadži Mahmud mehallesi — Ulomjenica
44. El-Hadži Jahja mehallesi — Nova mahala
45. Sagra el-Hadži Mahmud mehallesi — Hendek (dodata bilješka: u Gradu)
46. Gazgani el-Hadži Ali mehallesi — Širokača sokak
47. El-Hadži Sejjidin mehallesi — Vlaška mahala
48. El-Hadži Turhan mehallesi — Berkuša
49. Kulin Hadži Bali mehallesi — Čekaluša
50. El-Hadži Džafer mehallesi — Provare

51. Sahtijandži Bali el-Hadži Mahmud mehallesi — Sahtijanuşa, Pod Musalom
52. El-Hadži Idris mehallesi — Žabljak
53. Duradžik el-Hadži Ahmed mehallesi — Sagrdžije
54. Komatin Hadži Memi mehallesi — Komatin
55. El-Hadži Isa mehallesi — Dugi sokak
56. Dajanli el-Hadži Ibrahim mehallesi — Gorica
57. Kartal-zade el-Hadži Mahmud mehallesi — Kartal
58. Kečedži-zade el-Hadži Sinan mehallesi — Na Turbetu
59. Kose el-Hadži Sinan mehallesi — Lučevica
60. Debag el-Hadži Sulejman mehallesi — Gurdina
61. Čokadži el-Hadži Sulejman mehallesi — Basamaci
62. Pehlivan el-Hadži Oruč mehallesi — Kod Muteveline kuće
63. Aşik el-Hadži Memi mehallesi — Bjelavica
64. Mokro-zade el-Hadži Sinan mehallesi — Čebedžije (dodata bilješka: u Gradu)
65. Armagandži el-Hadži Sinan mehallesi — Armaganuşa
66. Demo-zade el-Hadži Sinan mehallesi — porušena, sada bašče⁵
67. Divanij katib mehallesi — Bijela džamija
68. Kučuk katib mehallesi — Nad mlinima
69. Kasim katib mehallesi — Više Husrevbegove banje
70. Timurhan mehallesi — Čeljugovica
71. Vekil-Harč mehallesi — Hadžijska džamija mahala
72. Mimar Sinan mehallesi — Golobrce
73. Davud-čelebi mehallesi — Nateguša
74. Bakr-baba mehallesi — Atmejdan
75. Bali-zade mehallesi — Sunbuluşa
76. Mula Arabi atik mehallesi — Mula Arapova mahala
77. Mula Arabi džedid mehallesi — Karpuzov sokak
78. Halač Davud mehallesi — Murdarija
79. Sarač Ali mehallesi — Vrbanjuša
80. Sarač Ismail mehallesi — Kajmakčina
81. Sarač el-Hadži Hajdar mehallesi — Saračeva mahala
82. Iplidžik mehallesi — Na širokcju, širokac (dodata bilješka: u Gradu)
83. Topal Ejnehan mehallesi — Lubina mahala
84. Abdul-Halimaga mehallesi — Mutni potok
85. Hubjar-aga mehallesi — Medrese
86. Pehlivan Hasan mehallesi — Pod Sinanovom tekijom⁶
87. Haradži Mustafaga mehallesi — Hadži Abdina mahala
88. Kara Ferhad-zade mehallesi — Nad Beglukom
89. Sinan-vojvoda mehallesi — Mali džemat (dodata bilješka: u Gradu)
90. Abdul-Halifa mehallesi — Budakovići
91. Čoban Hasan mehallesi — Čobanija
92. Ojandži-zade mehallesi — Terezija

⁵) Mahala u zapadnom, krajnjem dijelu današnje Nemanjine ulice.

⁶) Ovo nije tačno. Pehlivan-Hasanova mahala zvala se u narodu *Pod tekijom*, a to ime nastalo je po Skender-pašinoj tekiji na lijevoj obali Miljacke, ispod koje se neposredno i nalazila.

93. Souk-bunar mehallesi — Sobunar
94. Dudi-bula mehallesi — Mejtaš
95. Haseki-hatun mehallesi — Potoklinica
96. Žagrići mehallesi — Žagrići
97. Pačadži el-Hadži Nesuh mehallesi — Bardakčije
98. Uskudari el-Hadži Ahmed-čelebi mehallesi — Pasja mahala
99. Bastarići mehallesi — Bastarići
100. Džano-zade mehallesi — Ašikovac
101. Derzi-baši mehallesi — Terzibašina mahala
102. Varoši Bala mehallesi — Varoš gdje je crkva
103. Ifrankluk mehallesi — Latinluk
104. Sijavuş-paša mehallesi, Bejtul-Jehud — Cifuthana.

I sami sokaci u mahalama, ako i nisu bili priznati i vođeni kao stambene jedinice, imali su svoje nazive. Upravo zbog toga što se administracija i sudstvo nije obaziralo na sokake, nisu im ni davana službena imena, pa kod njih uvijek imamo nazive isključivo narodne invencije: sad je to prezime ili ime neke ugledne ličnosti, ili porodice iz sokaka, drugi put je to neki značajniji objekat u sokaku, put prema kojem vodi, ili neka posebna namjena sokaka i sl.: Mahmutovac, Hrgića sokak, Mihirivoda, Budakovići, Kravji sokak, Sepetarevac, Čebedžije, Jekovac, Vinograd itd. Ta imena nicala su spontano u samom gradu. Tek u najnovije vrijeme, upravo poslije početka rada prve sarajevske opštine 1866. godine i tu počinje intervencija vlasti, pa se nazivi sokacima počinju davati mahom po ličnostima iz tih sokaka, najčešće po samim mahalskim starješinama, ili po kojoj uglednoj ličnosti iz te ulice.

U novije vrijeme, upravo 1853. godine uveden je ovdje sistem i jedne nove identifikacije objekata u mahalama, a to je samo numerisanje kuća. Ta novina, čini se, u Sarajevu nije nastala kao potreba opšte identifikacije objekata za različite potrebe, čija široka skala nije ni postojala, nego kao mjera koja je jedino ili barem u prvom redu imala osigurati stalnu evidenciju poreskih obveznika, odnosno objekata koji podliježu porezu. Na takav zaključak upućuje činjenica što je to prvo numerisanje kuća uveo prijašnji bosanski namjesnik Muhendis Čamil-paša koji je početkom 1853. godine došao u Sarajevo da izvrši reorganizaciju upravo poreskog uređenja. U okviru svojih zadataka i planova dao je tada popisati sve zgrade u gradu i objaviti naredbu da se na svaku zgradu postavi drvena daščica, koja se zvala *tahta*, i na njoj ispiše odgovarajući kućni broj.⁷ To je i sprovedeno. Praksa se dalje nastavila i sprovodila sve do austrougarske okupacije, kad je nešto izmijenjena i još više unaprijeđena i uvedena kao stalan i osnovni sistem identifikacije objekata po ulicama.⁸ Zanimljivo je, međutim, u ovom

⁷) Riza Mufterizović: Nekoliko muhurova bosanskih valija — Glasnik Zem. muzeja, 1916, str. 34—35. Nije ovdje tačan podatak da je to bilo za vrijeme njegovog vezirovanja u Bosni, koje je, inače, trajalo od 1. septembra 1845. do 4. jula 1847.

⁸) Prvih godina austrougarske okupacije prilikom postavljanja novih brojeva i tablica zadržali su se, međutim, još uvijek i stari brojevi pa se čak vodio i dvojni sistem kućnih brojeva, novi i stari. To vidimo, npr., iz jednog popisa kuća u nekoliko sarajevskih ulica (Tabaci, Bravadžiluk, Nova testa) od 16. IX 1879, u kojima se popisuju privatne javne kuće i u kojim se izričito navode takvi primjeri. Dokumentat u Arhivu grada Sarajeva.

čitavom poduhvatu to da numeracija kuća nije tekla po mahali kao cjelini, nego po pojedinim sokacima ili ulicama, upravo kao i danas, a u tome vidimo pojavu da sokak, odnosno ulica, dolazi sve više do izražaja kao osnovna jedinica namješto mahale, što je uvedeno u stalnu praksu tek poslije austrougarske okupacije. Numeracija kuća išla je čak u sistemu parnih i neparnih brojeva. Obadvije te konstatacije izvodim iz jednog popisa stanovništva sarajevskih mahala iz 1867—68. godine, kojima se u ovom radu koristim i za proučavanje Ali-pašine mahale, a u kojem su uz pojedine porodice navedeni i kućni brojevi, koji se u jednoj te istoj mahali ponavljaju i teku sad samo u parnom, a drugi put samo u neparnom slijedu. Činjenica negacije sokaka kao osnovne jedinice i, na drugoj strani, u isto vrijeme pojava numeracije kuća baš po sokacima, po čemu se sad sokak ipak pojavljuje kao jedinica, proizvode apsolutan zaključak da te dvije pojave nisu bile u skladu. Očito je da se ovdje radi o upotpunjavanju jedne organizacije drugom i drugačijom i da je upravo ta druga organizacija, numerisanje kuća, uvedeni a i u Tursku i u samo Sarajevo po uzorima uređenja gradova zapadne Evrope, gdje je već od davnina ulica bila osnovna jedinica, a njene kuće numerisale se putem parnih i neparnih brojeva.

Sarajlije, stoljećima naviknuti na drugačiji život od onoga koje su donijele turske reforme, nisu baš zdušno primili ni tu novotariju, numerisanje kuća, a pogotovo kad se to radilo radi toga da se u svako doba dana i noći može pronaći kuća poreskog obveznika. To, a i vjekovni konzervatizam i reakcionastvo prema bosanskim namjesnicima, kojima nisu dali ni boraviti u ovome gradu duže od tri dana, rodili su u Sarajevu i sarkastičan nadimak osnivača numeracije kuća u gradu: *Tahtar i Tahtar-paša*, po navedenim kućnim *tahtama* (tablicama), koje je uveo.⁹

Kontakti između mahale, kao osnovne stambene jedinice, i organa vlasti postojali su oduvijek kao stalan sistem i u različitim periodima obavljali su se na dva načina. Dugo vremena tu ulogu obavljali su sami sveštenici, u muslimanskim mahalama imami džamija, u hrišćanskim popovi, a u jevrejskoj nastambi lično haham-baši. Tako je to bilo sve do u novije vrijeme, do uvođenja reformi u Turskoj i u Bosni, koje su otpočele Tanzimatom još 1839. godine. Tada se bitno promijenila i institucija tih izvršnih mahalskih posrednika prema organima vlasti: nisu to više sveštena i uvijek ista lica, nego građani koji se biraju na određeno vrijeme i koji se baš po tom osnovnom načelu *biranja* i zovu arapskim imenom *muhtari* — što znači *izabrani ljudi*. Institucija muhtara kao mahalskih starješina uvedena je u samom Sarajevu upravo 1848. godine. Uspostavio ju je i sproveo onovremeni sarajevski muselim Fadil-paša Šerifović po nalogu bosanskog vezira Tahir-paše.¹⁰ Izvori kazu-

⁹) Još u turskom periodu te prve, drvene table zamijenjene su novim limenim. Te nove tablice bile su elipsastog oblika, i pokoja se još do danas održala tu i tamo iznad kapija i vrata, primjerice iznad starog kazaskog dućana porodice Čato u ulici Kazazi u sarajevskoj čaršiji.

¹⁰) R. Muderizović isto djelo, str. 35; V. Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo 1937, str. 198.

ju da su pri tome u nekim mahalama već prema broju stanovništva birana i po dva muhtara.¹¹ U mahalama mješovite konfesionalne pripadnosti, gdje je druga konfesija bila po broju jača, drugi mahalski starješina bio je uvijek iz reda pripadnika te konfesije. Čak u jednom slučaju, u Ravil Hadži-Mustafinoj mahali, u kojoj je bilo i muslimana i ciganskog stanovništva, sretamo 1867—68. godine i Ciganina kao muhtara. Karakterističan primjer imamo upravo i u Ali-pašinoj mahali, koja je, bar u prošlom vijeku, bila tipična mješovita mahala. I u toj mahali u navedenom popisu stanovništva 1867—68. sretamo jednog muhtara muslimana, u muslimanskom dijelu, i drugog, hrišćanima, u hrišćanskom dijelu mahale: oba ta muhtara imali su čak i svoje zasebne lične pečate — muhure, prvi u arapskom pismu i na turskom jeziku, a drugi ćirilicom, pri čemu su u ovom drugom slučaju dati samo inicijali imena i prezimena.

Postoji mišljenje da je uvođenju institucije muhtara u Sarajevu bio neposredan povod, onovremeni bunt Sarajlija protiv bosanskog vezira, a isto tako još ranije započeti revolucionarni pokret u Austriji i Mađarskoj (čuvana 1848!), koji je prijetio sigurnosti i u samoj Bosni.¹² Vezir Tahir-paša, želeći da osigura mir u Bosni i u glavnom gradu Sarajevu, naredio je da se tada izaberu ne samo muhtari po mahalama, nego da se uzme i pismeno međusobno jamstvo za red i mir svih muškaraca iznad 18 godina. Ne treba negirati navedene razloge kao neposredan povod uvođenju te institucije u Sarajevu, ali sami uzroci ne leže tu, nego u opštem poretku reformama u Turskoj, u okviru kojih su muhtari postavljeni po mahalama Carigrada i nekih drugih većih mjesta mnogo ranije od Sarajeva.

Zvanje mahalskih muhtara u Sarajevu (a i u drugim mjestima) dobilo je određenije pravne forme tek Ustavnim zakonom bosanskog vilajeta, objavljenim u Sarajevu 9. juna 1865. godine. Prema odredbama toga zakona, koji predstavlja novinu u upravnoj organizaciji zemlje, muhtari sela i gradskih mahala tretiraju se kao »izvršni posrednici vlasti u prikupljanju prihoda i u drugim poslovima« i biraju se svake godine, pri čemu jedno lice može biti ponovno birano na taj položaj. U četvrtima i selima manjim od 20 kuća, prema tom istom propisu, bira se jedan, a u naseobinama većim od 20 kuća po dva muhtara. Tu se čak propisuju i uslovi po kojim se neko može izabrati na taj položaj: da je stalno nastanjen u mahali, da je pripadnik Osmanske države, da nije mlađi od 30 godina i da plaća državi najmanje 100 groša poreza.¹³

Organizacija mahala i institucija mahalskih muhtara zadržale su se u Sarajevu sve do 1878. godine pa čak, zanimljivo je, produžili i u novom uređenju. Međutim, vremenom sama mahala, kao stambena jedinica, sve više ustupa mjesto novoj jedinici *ulici*, ali se sistem predstavnštva i posredništva putem mahalskih muhtara produžio i dalje za određeni skup ulica, koji se ponegdje i poklapao sa granicama stare mahale, i održao u ovome gradu sve do oslobođenja grada 6. aprila 1945. godine. Postojao je u okviru takve organizacije sve do 1945. godine u

¹¹) V. Skarić, nav. djelo, str. 198.

¹²) Ibidem, str. 197.

¹³) Ahmed Aličić: Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine. — Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII/1962—3, Sarajevo, str. 231.

Gradskom poglavarstvu u Sarajevu i poseban, tzv. Bašmuhtarski ured, u koji su mahalske starješine dolazile »na nalog« jednom sedmično.

2. Postanak, razvoj i sastav Ali-pašine mahale

Ali-pašina mahala bila je po prostranstvu jedna od većih i poznatijih mahala Sarajeva. Prostirala se s obje strane Koševskog potoka pri njegovom utočnom dijelu i zauzimala prilično velik teritorij. Iz podataka prvog katastarskog premjera ovog dijela grada, koji je izvršen 1901. godine, a koji je bio organiziran i izveden po područjima starih mahala, razabiremo tačne granice i Ali-pašine mahale. Prema tim podacima ova mahala obuhvatala je u cijelosti današnje ulice:

- Maksima Gorkog,
 - Vrazovu,
 - Save Kovačevića,
 - Omladinsku (nije ni postojala prije 1878),
- te dijelove ovih današnjih ulica:
- Maršala Tita od istočne granice bašče stare Vojne bolnice pa do Dositejeve,
 - Đure Đakovića do ulice Filipa Kljajića,
 - Kranjčevića do Tepebašine,
 - Tepebašinu, istočna strana do na plato,
 - Veljka Čubrilovića, istočni blok,
 - Valtera Perića, od istočne granice Ulice V. Čubrilovića,
 - Brankovu, od linije Ulice V. Čubrilovića, približno,
 - Gundulićevu, od polovine razmiaka Maglajske ulice i V. Čubrilovića,
 - Vojvode Putnika, od potoka do mosta Skenderije,
 - Mis Irbinu, od potoka do zapadne granice Dositejeve ulice,
 - Dositejevu, zapadna strana.

Organizacioni i gravitacioni centar te mahale bila je sama današnja Ali-pašina džamija, izuzetno vrijedan arhitektonski spomenik, nastao, kako nam kazuje hronogram iznad portala, 1560—61. godine, dakle prije više od 400 godina. Sigurno toliku istu starost ima i sama mahala, jer se džamija nije osnivala i gradila na pustom prostoru, nego na naseljenom području i za potrebe takvog područja. Osnivač te džamije i nosilac naziva i toga spomenika, kao i same mahale oko njega je *Hadim Ali-Paša*, koji je imao i titulu *gazi*, pa se zvao i *Gazi Ali-paša*, budimski beglerbeg pa bosanski sandžak. Na ovaj drugi položaj imenovan je 7. maja 1557. godine, a u Sarajevo je stigao 1. juna.¹⁴ Prema jednom originalnom zapisu u onovremenu siđžilu sarajevskog suda u jesen iste godine Ali-paša se razbolio i već 9. decembra iste, 1557. godine, umro u Sarajevu.¹⁵ Iz toga izvora saznajemo značajan podatak da je Ali-paša posebnom oporukom na samrtničkoj postelji 27. oktobra navedene godine odredio da se uz njegov grob sagrađi džamija i u tu svrhu zavještao trećinu svog velikog imetka. Sad, upravo na osnovu tih obavješte-

¹⁴) Dr. Hazim Šabanović: Bosanski namjesnik Ferhatbeg Vuković Desisalić. — Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga IV—1, Beograd 1957, str. 124.

¹⁵) Dokument u siđžilu sarajevskog suda iz 1557. godine u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Dr. Šabanović, naved. djelo.

nja, sigurno možemo zaključiti da je onaj današnji stari kameni sarkofag sa kamenim nišanima pred Ali-pašinom džamijom, iako nema natpisa, doista Ali-pašin. O tome smo do sada imali samo narodnu predaju, koja se sada pokazuje kao posve tačna.¹⁶

Čudan je centar stare Ali-pašine mahale u odnosu na centre drugih sarajevskih mahala. Čudan danas, a još čudniji u prošlosti: prazan i širok prostor, u kojem kao jedan jedini objekat dominira sama Ali-pašina džamija. To je potpuna suprotnost drugim mahalama, gdje su neposredno uz džamiju gusto naćčkane kuće i drugi objekti. Tako je stanje danas, a tako je bilo i u prošlosti, od samog postanka i džamije i mahale. Jedini objekti koji su tamo do poslije 1878. godine pratili masiv džamije na njenom užem prostoru bio je kameni perforirani haremski zid oko te džamije, koji se protezao od zapadnog ulaza u današnju zgradu Izvršnog vijeća pa Titovom ulicom oko do Koševskog potoka i tekao dalje prema jugu, lijevom obalom potoka, do južnog ugla džamije. U tome bedemu bile su dvije kapije, jedna na istočnoj strani, naspram današnjeg ulaza u zgradu Izvršnog vijeća (iz sokaka Musale), a druga naspram portala džamije (iz Titove ulice).¹⁷ U nevelikom prostornom razmaku, upravo na prostoru današnje zgrade Gradskog vijeća, bile su tek nekolicke kućice povezane posebnom uličicom koja je išla lijevom obalom potoka i u austrougarskom periodu zvala se *Ali-pašina ulica*. Takav poseban urbanistički izgled okoline džamije, kao centra Ali-pašine mahale, možemo potpuno objasniti. Cio kompleks između tri ulice do Koševskog potoka (Titove, Save Kovačevića i Mis Irbine), gdje se nalazi sama džamija, bilo je staro, vrlo staro muslimansko groblje, zvano *Şehitluci*, koje datira upravo iz prvih decenija turske vlasti u ovim krajevima, na što nas posebno i danas upozoravaju vrlo karakteristićni arhaićni nišani iz te epohe, koji su se do danas djelomićno tamo očuvali. Već iz same činjenice što je to bilo zatećeno groblje kad se gradila džamija, svaka druga gradnja na tome prostoru bila je isključena. Upravo u tome groblju, na njegovoj zapadnoj periferiji sahranjen je i Ali-paša 1557. godine, a na preostalom slobodnom prostoru prema Koševskom potoku bilo je još toliko slobodnog mjesta da se na njemu zasnuju temelji same džamije, koju je i trebalo graditi kraj Ali-pašina groba.

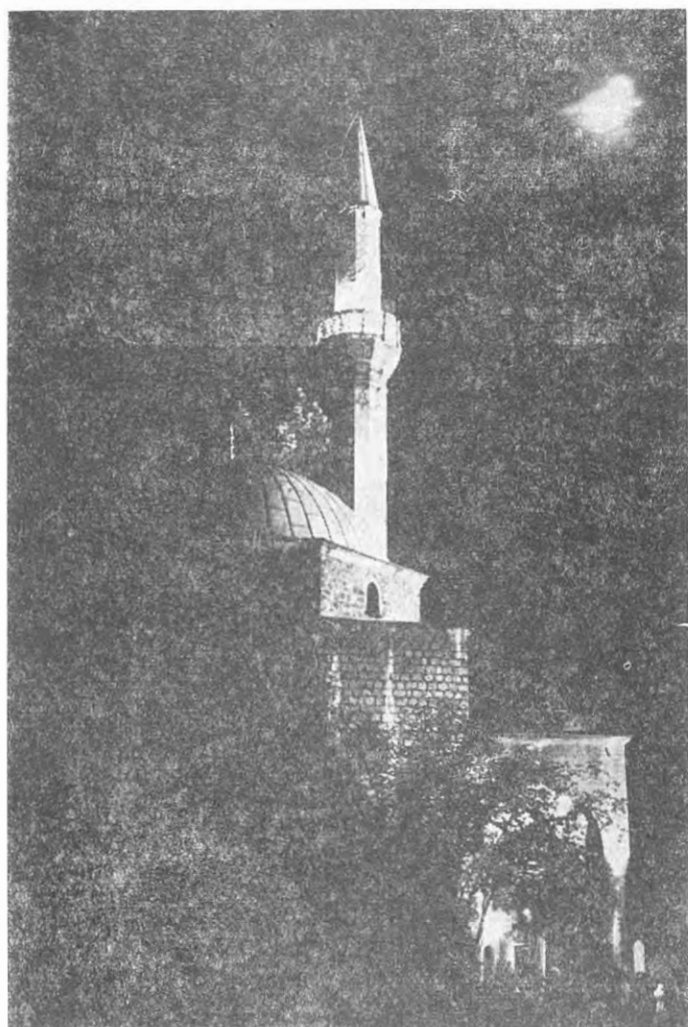
Nasuprot gore iznesenom objašnjenju, mnogo je teže utvrditi nastanak same mahale, ćiji je centar postala Ali-pašina džamija. U oskudici valjanih izvora teško je objasniti kako još polovinom 16. vijeka da se gradi džamija i formira naselje daleko na zapadu od glavnine tadašnjeg naselja, koje se perimetralno širilo prioritetno oko ćaršije, kao što je, isto tako, teško objasniti odakle još na 60 godina prije gradnje Ali-pašine džamije postanak Skender-pašine zavije i mahale takode na toj strani današnjeg grada, samo sa glavinom objekata na lijevoj obali

¹⁶) Današnja lokacija nadgrobnog spomenika, s desnu stranu ulaza u džamiju, nije ona prvobitna. Grobnica je bila na lijevoj strani, po prilici uz današnji ploćnik, a na sadašnje mjesto prenesena je prije petnaestak godina prilikom proširivanja Titove ulice.

¹⁷) To saznajemo iz terenskih geodetskih skica (Feldskitze) onog dijela grada iz 1901. godine, koje sam našao i koristio se njima u Katastarskom uredu Općtine Centar. Ovdje se radi, vjerovatno, o obnovljenoj ogradi, jer se iz izvještaja Ćose Halil-paše Visokoj Porti vidi da je u požaru 1697. godine porušeno i dvorište oko ove džamije.

Topografija Ali-pašine mahale 1882. godine

Ali-pašina džamija noću

Miljacke, gdje je bila čak i Skender-pašina džamija, koja je odavno posve zaboravljena. Sasvim je sigurno da ni Ali-pašina džamija, ni ranije Skender-pašine zadužbine nisu nastale na praznom prostoru, a kad je to tako, onda ima razloga za pretpostavku da se ovdje radi o jednoj vrlo staroj naseobini, koja bi mogla biti neposredan nastavak opustošene srednjovjekovne varoši Vrhbosne kojoj u najnovije vrijeme dr Muhamed Hadžijahić i dr Hazim Šabanović postavljaju lokaciju s vrlo ozbiljnim razlozima upravo u ovom kraju, samo Šabanović na desnoj obali Miljacke, a Hadžijahić preteže granice te stare naseobine i na suprotnu, lijevu obalu.¹⁸ Pri tome ne treba smetnuti s uma važnu činjenicu da je još u prošlom vijeku ugao između današnjih ulica Titove i Maksima Gorkog bio gotovo isključivo hrišćansko naselje, koje može da vuče makar i tanak kontinuitet od same Vrhbosne, a da je na tom istom mjestu otkopana još rimska ciglana, što nam samo po sebi ukazuje na starost naselja na tome području, koje je bilo upravo u okvirima same Ali-pašine džamije.

To vezivanje Ali-pašine mahale za jedno ranije naselje odnosi se samo na njenu južnu i zapadnu stranu. Istočna strana ove mahale poznata je. Bio je to od starina potpuno prazan prostor na kojem je bila uređena *musala*, otvoreno muslimansko bogoslužje za vrijeme skupnih i velikih godišnjih molitvi (bajrami) radi čega je bio izgrađen i zaseban mihrab na potpuno otvorenom prostoru. Ta *musala* je bila na onome mjestu gdje je danas zgrada Izvršnog vijeća i mali park s južne strane te zgrade. Prestala je sa svojom funkcijom i potpuno uništena prvih godina austrougarske okupacije, upravo 1. marta 1884. god., kad su udareni temelji zgrade ondašnje Zemaljske vlade, a današnjeg Izvršnog vijeća.

Sasvim je drugačija situacija sa sjevernom stranom Ali-pašine mahale. Za tu stranu posve sigurno znamo da je bila naseljena mnogo prije izgradnje Ali-pašine mahale. Bila je to stara Kemalbegova mahala, u narodu zvana Koševa, koja se formirala kao gradska jedinica orijentalnog tipa negdje oko 1538. godine, kad je krupni sarajevski feudalac Kemalbeg sagradio u tome kraju, upravo u današnjoj ulici Hasana Kičića svoju džamiju, koja je postala centar mahale. Značajno je da ta druga mahala nije ništa drugo nego ranije selo pod imenom *Koševa*, kako se izričito navodi u katastarskom defteru iz 1485. godine, a čije se ime očuvalo i kasnije kao narodno ime Kemalbegove mahale. To nam daje puno opravdanje za zaključivanje da se ovdje radi još o srednjovjekovnoj naseobini, koja je u novom, turskom periodu ušla u sastav grada, i to relativno dosta kasno, i postala jedna od gradskih mahala. U svjetlu takvih sigurnih činjenica sad imamo i jedan posve siguran podatak o topografiji Ali-pašine mahale: ako i ne možemo dokazati njezin teritorijalni kontinuitet s ranijim naseljem, koje bi moglo biti i Vrhbosna, onda postoji njena sigurna veza na sjevernoj strani sa starim selom Koševom, odnosno Kemalbegovom mahalom. Sasvim je moguće da je to bio prirodan topografski i populacioni produžetak starije Kemalbegove mahale, a posve je sigurno da su te dvije mahale neposredno

¹⁸) M(uhamed) H(adžijahić): Vrhbosanje i Sarajevo. Pitanje topografskog smještaja vrhbosanske varoši. — *Dobri pastir*, god. IX, Sarajevo 1959. — Dr Hazim Šabanović: Postanak i razvoj Sarajeva, Sarajevo 1960, str. 124.

graničile jedna s drugom i da je čak dio sokaka stare Kemalbegove mahale (dio današnje ulice Đure Đakovića) ušao u sastav novoformirane Ali-pašine mahale, jer su kuće iz toga kraja izgradnjom džamije dobile kraću vezu i počele gravitirati ovamo.

Navedena veza između Kemalbegove i Ali-pašine mahale bila je kontaktna samo duž današnje Ulice Đure Đakovića i preko prostora gdje je zgrada Zavoda za zdravstvenu zaštitu. Daljni prostor prema istoku, duž današnje ulice Maršala Tita, bio je takođe i sa sjeverne strane neizgrađen, jer je i tu bilo staro groblje kao sastavni dio Ščit-luka, kako se i zvalo, a na što i danas upućuju očuvani nadgrobni spomenici u Malom parku, koji su oblicima potpuno kongruentni onim na prostoru neposredno oko Ali-pašine džamije. Jedinj objekt u tome drugom prostoru, odnosno groblju, bilo je tzv. *Gazilersko turbe* usred groblja, koje je sigurno starije i od Ali-pašine i od Kemalbegove džamije, a neposredno uz njea prema pozadini i sjevernoj strani nadovezivao se drugi javni objekat *Gazilerska tekija*, koja se pod tim imenom prvi put u poznatim izvorima javlja 1538. godine, a kasnije se navodi pod imenom *Hasanbegova zavija*.¹⁹ *Gazilersko turbe*, u kojem su prema narodnom predanju pokopani dvojica gazija iz doba osvojenja Bosne, Ajni-dede i Šemsi-dede, bilo je situirano na prilici, ondje gdje počinje interna staza prema sjeveru iz Titove ulice s istočne strane Zavoda za zdravstvenu zaštitu, a, potpuno je nestalo prvih godina posljednjeg rata prilikom proširivanja glavne ulice.

Kao i druge veće i kompletne mahale u gradu, i ova je imala sve potrebne objekte, odnosno poslovne prostore, koji su je činili samostalnom stambenom zajednicom: mekteb, česma, pekaru i bakalnicu.

Mekteb je bio vlasništvo vakufa Ali-pašine džamije, pa se iz tog fonda i izdržavao, a uz to je bila naimanje jedna parcela u toj mahali čiji je prihod takođe bio određen u tu svrhu. To se vidi iz prvih ubilježbi u zemljišnim knjigama onoga kraja osnovanim prvih godina poslije okupacije 1878. godine.²⁰ Ne znam gdje je bila uža lokacija toga mekteba.

Česma je bila u samom dvorištu Ali-pašine džamije, na istom mjestu gdje je današnji mali vodoskok. Prema rezultatima ispitivanja Hamdije Kreševljakovića o sarajevskim česmama, ovo je bio poseban tip česme, tzv. bunar-česma, tj. takva česma čiji je izljev bio ispod nivoa okolnog tla (do njeg se silazilo stepenicama).²¹ Kreševljaković nije mogao utvrditi izvor iz kojeg se snabdijevala ta česma i pretpostavlja da je to bila voda iz Koševskog potoka. Ta pretpostavka je i činjenica, a to zasnivam na razlozima tehničke prirode: voda iz otvorenog korita potoka nije mogla praviti uzgon i popeti se u objekat iznad

¹⁹) Podatak o spomenu te tekije 1538. godine kao *Gazilerska zavija* sačuvao se u Kemalbegovu testamentu iz te godine. Sidžil br. 1 u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. O drugome nazivu (*Hasanbegova zavija*), čiji je nosilac nepoznat, vidi dokumente u djelu Sejfudin Kemura, *Sarajevsko džamije*, str. 282–283. U novijim dokumentima ta se tekija navodi i pod imenom *Ali-pašina tekija*, a faktično nema nikakve veze ni sa Ali-pašom, ni sa njegovim osnovnim vakufom.

²⁰) Podatak o jednoj parceli u onome kraju iz 1901. godine.

²¹) H. Kreševljaković: *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*. Sarajevo 1939, str. 142.

tla, a nije ni prilike da je na samom mjestu česme mogao biti izvor. Inače, da je česma bila snabdijevana nekim posebnim izvorom iz daljine, ne bi bilo nikakvog razloga da se i tu, kao i u drugim česmama u gradu, izljevno mjesto ne postavi iznad tla, iznad kojeg se voda mogla popeti po zakonu o spojenim posudama. Nije to bila česma samo za džamiju, iako je građena u njenom dvorištu, nego i za samu mahalu, o čemu Kreševljaković takođe iznosi tvrdnju. O održavanju upravo ove česme imamo sačuvan spomen i jedne posebne zaklade. To je vakuf sarača Hadži-Osman-bajraktara, sina Omerova, iz Kečedžine mahale (današnja ulica Dragice Pravice), rodonačelnika današnje sarajevske porodice Saračevića. Taj Hadži Osman je u prvim decenijama 19. vijeka upravo u ovoj mahali imao svoje nekretnine, dvije kuće, i obje je zavještao, između ostalog, i za održavanje ove česme. Prvu kuću je uvakufio 12. juna 1831. godine,²² a drugu 13. oktobra 1833.²³

Pekara je takođe ovdje postojala i bila je vlasništvo vakufa upravo spomenutog sarača Hadži-Osmana bajraktara. Nalazila se u zgradi koju je on uvakufio svojom prvom zakladnicom iz 1831. godine. Postojala je sve do uz posljednji rat, a bila je nekako na uglu današnje ulice Maksima Gorkog i Valtera Perića, čime utvrđujemo i lokaciju same kuće spomenutog vakufa.

Bakalski dućan bio je u neposrednoj blizini džamije. Nalazio se do samog ulaza u dvorište džamije sa strane današnje Titove ulice, i bio je čitav još početkom ovoga vijeka. Vlasništvo je Ali-pašina vakufa. Podaci o tome dućanu sačuvali su se jedino u starom katastarskom planu i u prvim ubilježbama u gruntovne knjige, kojima sam se i koristio u ovu svrhu.

Upravo u ovoj mahali bila su, čini se, još dva posebna objekta, kakve su rijetko imale koje druge mahale: namjesnički dvori i imare — javna kuhinja. O namjesničkom dvoru, tzv. begluk-saraju u ovoj mahali, daje nam obavještenja, sigurno na osnovu arhivalnih izvora, sarajevski hroničar Muhamed Kadić i ističe značajan podatak da je taj dvor definitivno nestao u velikom požaru grada 1697. godine.²⁴ Taj podatak o lokaciji namjesničkog dvora upravo u ovom kraju, pored begluk-saraja pod Bistrikom, daje povoda za više različitih zaključaka, od kojih ovdje iznosim samo taj — da se sada može shvatiti pravi smisao ukopa Ali-paše na ovom mjestu, pa i gradnje same džamije, jer se negdje u neposrednoj blizini nalazio i sam dvor, u kojem je Ali-paša rezidirao. Ovim se otvara i pitanje uzročne veze ovoga dvora sa okolinom: da li je to tada bio kraj izolovan od glavnine grada oko stare sarajevske čaršije, ili se ovdje radi o kontinuitetu građevina čiji korišteni idu i u vrijeme prije turskog perioda. Nije isključena mogućnost da je taj dvor tamo osnovao i u njemu uveo svoju rezidenciju još krajem XV vijeka bosanski namjesnik Skender-paša, na što posebno upućuju njegove zadužbine baš u ovom dijelu grada, od kojih su neke nekretnine (zemljišta), znamo pouzdano, bile baš na samom Koševskom potoku.

²²) H. Kreševljaković nav. djelo str. 142.

²³) Zakladnica u sidžilu sarajevskog suda, br. LXXIII, str. 22—23.

²⁴) Hronika Muhameda Enverije Kadića u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci, sv. V, str. 93.

Na samo imare u ovoj mahali upozorio nas je Vladislav Skarić u svojoj posebnoj radnji o Sarajevu, iako nisu poznati izvori o Ali-pašinom imaretu u Sarajevu uopšte.²⁵ On naslućuje i lokaciju toga imareta: uz današnju Titovu ulicu na dijelu bašče Vojne bolnice, na što su ga naveli iskapani ostaci temelja prilikom proširenja ulice 1930. godine.²⁶ Ova pretpostavka ima i osnovu. Prvo stoga što je današnja Titova ulica i onda bio prolazni, glavni put, uz koji se, normalno, i lociralo imare, i, drugo, što nam sačuvani katasterski podaci kazuju da je u vlasništvu Ali-pašina vakufa bila jedna veća parcela upravo nasuprot pretpostavljenoj lokaciji toga imareta, u zapadnom uglu Tivove i Vrazove ulice, gdje je danas ona zelena površina uz prilaz Domu zdravlja Centar.

Posebnu urbanu i reljefnu karakteristiku ove mahale činio je Koševski potok i njegovo korito ne samo po tome što je presijecao mahalū na dva dijela nego i po samim gradnjama na tome potoku, koje su predstavljale daljne posebne elemente u likovnoj fizionomiji te mahale za čitavo vrijeme njenog postojanja. Riječ je o mostovima i mlinovima, koji su resili ovu mahalū mimo gotovo sve druge u gradu.

Na četiri mjesta u ovoj mahali prekoračivali su mostići Koševski potok i povezivali jednu obalu s drugom: u osi današnje ulice Vojvode Putnika, u osi Mis Irbine ulice, gdje je i danas mostić, potom ispred Ali-pašine džamije, približno u osi današnje Kranjčevićeve i, posljednji, približno u sjevernoj podužnoj strani druge stambene palate što se s desne strane potoka priljubila uz brijeg. Od ta četiri mostića tri su bila drvena i jedan kameni. Onaj u osi Mis Irbine ulice, drveni, za koji se u izvorima navodi da se nalazi pod Musalom, u prošlom vijeku održavao se iz legata već spomenutog sarača Hadži-Osmana bajraktara, koji je i za održavanje toga mosta zavještao jednom (12. juna 1831) kuću s dvije sobe i nekarom ispod tih soba u Ali-pašinoj mahali, i drugi put (13. oktobra 1833) kuću s četiri sobe u istoj mahali sa zadatkom da se iz prihoda od tih nekretnina održava i taj mostić, a uz mostić i sama kaldrma, što je odatle vodila prema Vrbunji.²⁷ Treći mostić, onaj pred Ali-pašinom džamijom, u arhitektonskom pogledu bio je najvredniji zbog toga što je bio izveden od pomno obrađenog kamenog materijala u obliku visoke jednolučne konstrukcije po kojoj se i sam kolovoz veoma uzdizao iznad potoka poput kolovozne podužne nivelete na Starom mostu u Mostaru. Pretpostavlja se da je građen 1561. godine i da je zadužbina osnivača susjedne džamije, Ali-paše, što nije nevjerovatno. Da se ovdje zaista radi o Ali-pašinoj zadužbini, može da upućuje kao izvor popis stanovništva Sarajeva 1867—68. godine, u kojem se kod mahale Magribije (zapadno od Ali-pašine mahale) navodi ulica (džada)

²⁵) Tome imaretu nema spomena u Ali-pašinom testamentu neposredno pred njegovu smrt 1557. godine. V. Skarić, saopštavajući gornje podatke, sigurno se poveo za S. Kemurom, koji doista u svom poznatom djelu o sarajevskim džamijama, str. 271, navodi da je Ali-paša uvakufio i imaret, pozivajući se na podatak iz Putopisa Evlije Čelebije. Međutim, Evlija Čelebija uopšte ne navodi nigdje Ali-pašino imare u ovom gradu. Prema svemu tome postojanje Ali-pašina imareta u Sarajevu sumnjivo je.

²⁶) V. Skarić, nav. djelo, str. 56.

²⁷) Zakladnica u sedžilu sarajevskog suda (Gazi-Husrevbegova biblioteka), br. LXXIII, str. 22—23.

Ali-pašna čuprija. Ta lijepa građevina žrtvovana je 1884. godine za uređenje trase prvog tramvaja u Sarajevu.²⁸

Sliku niza mostića na Koševskom potoku dopunjavali su mlini-vodenice i sa svojom karakterističnom arhitekturom, drvenom konstrukcijom i uređajima dovoda vode sigurno predstavljali posebnu plastiku usred gradskog naselja koje je, po tome, ličilo i gradu i seoskom naselju kraj neke rječice. Velika je tradicija mlinova u Ali-pašinoj mahali. Najstariji poznati podatak o njima sačuvala nam je Gazi-Isabegova zakladnica iz 1462. godine, u kojoj Isabeg zavještava i jedan mlin upravo na Koševskom potoku, a posljednji je porušen 1895. godine prilikom regulacije današnje ulice Maksima Gorkog. Prema tome, ovdje su radili mlinovi kao posebna privredna grana ove mahale i čitava grada preko 430 godina. U prošlom vijeku bilo ih je tu ukupno tri: *Jabučarev* i *Saračevićev* u južnom dijelu današnje ulice Maksima Gorkog, dokle je bio sproveden jaz iz Koševskog potoka, te *Trampin* mlin u današnjoj ulici Đure Đakovića, upravo na sjeveroistočnom uglu ove ulice i Ulice Danijela Ozme. Detaljnije podatke o tim mlinovima iznio je Hamdija Kreševljaković.²⁹ Ovome dodajem i to, da se onaj drugi, Saračevićev mlin, u narodu zvao, kako ćemo kasnije vidjeti, *Hafizov mlin*, sigurno po Hadži-Hafizu Ibrahim-efendiji Saračeviću (sinu spomenutog legatora sa rača Osmana bajraktara), za kojeg i Kreševljaković po izvorima navodi da je bio vlasnik ovoga mlina i da ga je smrću ostavio ženi i kćerkama. Ovo posebno ističem stoga što nam upravo ovaj podatak pomaže da ubiciramo jednu ulicu staroga imena u Ali-pašinoj mahali, o čemu će kasnije biti riječi.

3. Stanovništvo Ali-pašine mahale 1867. godine

U Muzeju grada Sarajeva nalazi se, svakako, kao jedna od najvrednijih rukopisnih akvizicija knjiga popisa stanovništva grada Sarajeva 1867—68. godine pod naslovom *Saray kasabasinin nüfusi musevedati*. Na žalost, to je samo treća knjiga kompletnog popisa, koja sadrži popis stanovništva po mahalama od 58. do 85. (ukupno 27 mahala), iz čega se jasno vidi da su postojale knjige popisa stanovništva čitava grada. Iz samih rubrika štampanih u tehnici litografije ondašnje Vilajetske štamparije u Sarajevu, u koje su unošeni različiti i relativno široki podaci, kao i po činjenici što su se tu ubilježavala sva lica koja su tada imala obitavalište u Sarajevu bez obzira na konfesiju, dob i spol, jasno se vidi da se ovdje radi o *prvom sistematskom popisu stanovništva Sarajeva*, koji je nauci ostao potpuno nepoznat.³⁰ Upravo zbog činjenice što je to prvi sistematski popis grada i što, uz to, donosi različite podatke, pa, u pravilu, i prezimena glavara porodica, taj materijal predstavlja prvorazredan i sasvim nov izvor za proučavanje razvoja grada Sarajeva u mnogostrukom pogledu. Ovom prilikom objavljujem iz toga

²⁸ H. Kreševljaković: *Vovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, str. 206.

²⁹ H. Kreševljaković, isto djelo, str. 190—191.

³⁰ Ovdje isključujemo popis iz 1851. godine za vrijeme Omer-paše Latasa, kojeg navodi dr Otto Blau u svome djelu *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*, Berlin 1877, str. 230, jer po svjedočanstvu samoga Blaua, taj popis nije ni tačan, ni potpun (nema Jevreja uopšte).

popisa podatke upravo o Ali-pašinoj mahali i time, prvi put, osvijetljavam u jednoj posebnoj slici ovu nekada relativno veliku stambenu zajednicu. Popis stanovništva ove mahale, koja ovdje nosi oznaku rednog broja 58, nalazi se na početku same knjige, a obavljen je, vidi se iz same ovjere popisa, 18. šabana 1284, tj. 15. decembra 1867. godine. Popis je obavljen i ovjeren putem komisije, kao i u drugim mahalama, čiji su članovi u znak vjerodostojnosti teksta otisnuli svoje žigove na kraju. Jedina primjedba na tačnost toga popisa jeste pitanje godina rođenja pojedinih, i to naročito onih starijih lica. Ovdje se tačno navode hidžretske godine rođenja svih popisanih lica, a gotovo je nevjerovatno da se kod svakog lica tačno znala godina rođenja, jer se u turskoj administraciji matica rođenih, umrlih i vjenčanih nije vodila. Nije bilo ni drugih dokumenata koji bi čuvali te podatke za svaki pojedini slučaj, a teško je vjerovati da se u samoj porodici i pamtila baš hidžretska godina rođenja, što takođe nije bio redovit običaj, iako ne negiram upravo frapantnu pojavu vrlo jake usmene tradicije u ovome gradu, u kojoj su se, naročito u porodičnom predanju, dobro pamtile i godine. Prije će biti da se ovdje godina rođenja unosila po ocjeni na osnovi podataka same porodice o tome prije koliko godina se ko rodio, oženio ili udao. Ovdje su te hidžretske godine preračunate u našu eru.

Rezultati popisa pokazuju, u prvom redu, veličinu Ali-pašine mahale 1867. godine: 125 porodica i onih inokosnih, odnosno ukupno 525 stanovnika, od čega 433 muslimana (221 muškarac+212 žena) i 92 hrišćanina (48 muških i 44 žene). A po tome i po podacima o veličini drugih mahala u tom istom popisu vidi se da je to bila jedna od najvećih i najnaseljenijih mahala u čitavom gradu.

Pojedinačni popis glasi:

1. **Kiseljak Mula Salihaka**, rođ. 1785—86, oženjen 1818—19, prijašnji bostandžija, sada *bez posla*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, bez poreskog zaduženja.

— Njegova žena Umihana, kći Mustafina, rođ. 1789—90.

— Njegov sin Mustafa, rođ. 1823—24, oženjen, *bakal i muhtar*, porez 600 groša.

— Drugi sin Ahmed, rođ. 1825—26, nema oznake da je oženjen, *bostandžija*, porez 200 groša.

— Treći sin Agan, rođ. 1838—39, oženjen 1866—67, *bostandžija*, porez 200 groša.

— Njegova snaha Fatima, kći Mustafina, rođ. 1828—29, udata 1867.

— Druga snaha Atija, kći Abdina, rođ. 1838—39, udata 1866—67.

2. **Kačo Abdija**, sin Mustafin, rođ. 1818—19, oženjen 1852—53. i 1864—65, *luledžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša.

— Njegova žena Emina, kći Kadrijina, rođ. 1823—24, udata 1852—53.

— Druga njegova žena Pašana, kći Aganova, rođ. 1833—34, udata 1864—65.

— Njegov sin Kasim, rođ. 1857—58.

— Njegova kći Hašema, rođ. 1859—60.

— Druga kći Hanifa, rođ. 1866.

3. **Mustafa, sin Sulejmanov**, rođ. 1818—19, oženjen 1866, *kazaz*, ne posjeduje kuću, nema ni poreza. U opasci bilješka: prije šest mjeseci pobjegao i ne zna se mjesto boravka.

- Žena Fatima, kći Sulejmanova, rođ. 1818—19, udata 1866.
 - Njegov pastork Omer, sin Sulejmanov, rođ. 1859—60, posjeduje kuću i čifluk, nema oznake visine poreza.
 - Drugi pastork Salih, rođ. 1861—62.
3. **Lošić Mula Osman**, sin Salihov, rođ. 1812, oženjen 1831—32. *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, ima porez čiji se iznos nije mogao pročitati.
- Žena Džeyrija, kći Salihova, rođ. 1813, udata 1831—32.
 - Sin Ibrahim, rođ. 1838—39, *vojnik*.
 - Drugi sin Mustafa, rođ. 1840—41, oženjen 1867, *krpedžija cipela*, (kunduradži eskidžiši).
 - Kći Cimija (Ćima), rođ. 1848.
 - Snaha Derviša, kći Ibrahimova, rođ. 1843—44, udata 1867.
5. **Muharem, sin Ahmedov**, rođ. 1823—24, oženjen 1861—62, *sarač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.
- Žena Džemila, kći Paralijina, rođ. 1828—29, udata 1861—62.
 - Kći Pašana, rođ. 1863—64.
 - Brat Pašan, rođ. 1833—34, *tudi momak* (tebeaden), porez 200 groša.
 - Majka Hanifa, kći Abdina, rođ. 1794—95, udovica.
6. **Zendić Mula Salih**, sin Abdulahov, kućni broj 12, rođ. 1818—19, oženjen 1832—33. i 1863—64, *čizmedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, dućan i jednu njivu (tarla), porez 750 groša u zajednici sa sinovima.
- Žena Nuriya, kći Salihova, rođ. 1823—24, udata 1863—64.
 - Sin Abdija, rođ. 1833—34, oženjen 1864—65, *čizmedžija*.
 - Drugi sin Junus, rođ. 1852—53, oženjen 1864—65, *čizmedžija*.
 - Kći Derviša, rođ. 1851—52.
 - Unuk Salih, rođ. 1866—67.
 - Snaha Zlatka, kći Salihova, rođ. 1838—39, udata 1864—65, posjeduje dućan.
7. **Duboković Ibrahim**, sin Mehmedov, kućni broj 14, rođ. 1814, oženjen 1842, *sarač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez 200 groša.
- Žena Fatima, kći Ismailova, rođ. 1818—19, udata 1842.
 - Sin Mehmed, rođ. 1850—51, *sarač*.
 - Drugi sin Salin, rođ. 1857—58, *učenik*.
 - Treći sin Adem, rođ. 1867.
 - Kći Nesiba, rođ. 1843.
8. **Mula Osman, sin Ismailov**, kućni broj 16, rođ. 1804—05, oženjen 1832—33, bivši čizmedžija, sada *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez nije naznačen.
- Žena Fatima, kći Mehmedova, rođ. 1811, udata 1832—33.
 - Kći Merjema (tako!), rođ. 1842—43.
 - Druga kći Šerifa, rođ. 1833—34, udavana 1859—60. i 1864—65.
 - Treća kći Cimija, rođ. 1838—39, udata 1863—64.
 - Unuk Seid, sin Ahmedov, rođ. 1862—63.
 - Zet Hadži Husni-efendija, rođ. 1809—10, oženjen 1864—65, *fuzbaša u vojsci*.

- Drugi zet Ismail-efendija, rođ. 1818—19, oženjen 1863—64, *tuđi momak* (tebea). U bilješci: Sad je u zatvoru.
- 9. **Mula Bego, sin Abdulahov**, rođ. 1814, oženjen 1855—56, *terzija*, sada paralizovan, u Sarajevu je, ne posjeduje kuću, niti ima poreza.
 - Žena Hanifa, kći Osmanova, rođ. 1815—16, udata 1855—56, posjeduje kuću.
 - Sin Husejn, rođ. 1860—61.
 - Rodica Šerifa, kći Mehmedova, rođ. 1851—52.
- 10. **Gackali (Gackić, Gacko ili Gačanin) Mehmedaga**, sin Mustafin, kućni broj 11, rođ. 1833—34, oženjen 1858—59, bivši posjednik (čiftedži), sada *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i 2 čifluka, porez 500 groša.
 - Žena Almasa, kći Abdina, rođ. 1838—39, udata 1858—59.
 - Sin Mustafa, rođ. 1863—64.
 - Kći Nuriya, rođ. 1866—67.
- 11. **Sandžaktar Salih**, sin Mustafin, kućni broj 9, rođ. 1813, oženjen 1846, *bakal*, u Sarajevu je, suvlasnik je kuće sa sinom Alijom, porez 400 groša.
 - Žena Hatidža, kći Husejnova, rođ. 1818—19, udata 1846.
 - Sin Alija, rođ. 1847—48, *bakal*.
 - Kći Nuriya, rođ. 1849—50.
 - Brat Mehmed, rođ. 1838—39, *arabadžija*.
 - Drući brat Abdulah, rođ. 1840—41, *kahvedžija*.
 - Treći brat Hasan, rođ. 1865—66, *učenik*.
 - Majka Hafifa (Hafa), kći Hasanova, rođ. 1794—95, udovica.
- 12. **Tarakčija Mula Salih**, sin Ahmedov, kućni broj 7, rođ. 1809—10, oženjen 1856—57, *kazaz*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Žena Fatima, kći Hasanova, rođ. 1815—16, udata 1856—57.
 - Sin Ahmed, rođ. 1861—62.
- 13. **Mujezinović Mula Abdija**, sin Mustafin, kućni broj 5, rođ. 1818—19, oženjen 1852—53, *čizmedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša.
 - Žena Đulba, kći Osmanova, rođ. 1823—24, udata 1852—53.
 - Sin Alija, rođ. 1864—65.
 - Kći Fatima, rođ. 1857—58.
 - Druga kći Dževahira, rođ. 1861—62.
- 14. **Zilo Hadži Ibrahim**, sin Abdin, kućni broj 3, rođ. 1785—86, oženjen 1818—19, *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena Merjema, kći Ibrahimova, rođ. 1790—91, udata 1818—19.
 - Sin Abdija, rođ. 1823—24, oženjen 1864—65, *tabak*, porez 500 groša.
 - Kći Pašana, rođ. 1838—39, umobolna.
 - Druga kći Nefisa, rođ. 1847—48.
 - Unuk Ibrahim, rođ. 1865—66.
 - Snaha Habiba, kći Salihova, rođ. 1828—29, udata 1864—65.
- 15. **Karišik Abdija**, sin Dervišov, kućni broj 1, rođ. 1801—02, oženjen 1833—34, bio tuđi momak, sada *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena Umikulsuma, kći Pašanova, rođ. 1815—16, udata 1833—34.
 - Sin Alija, rođ. 1838—39, *bostandžija*, porez 250 groša.
 - Drugi sin Mustafa, rođ. 1840—41, *bostandžija*, porez 250 groša.

- Treći sin Mehmed, rođ. 1852—53, *čizmedžija*, porez 250 groša.
- Četvrti sin Ibrahim, rođ. 1860—61.
- Kći Aiša, rođ. 1845.
- Druga kći Derviša, rođ. 1863—64.
- 16. **Hrelja Mehmed**, sin Velijin, kućni broj 51, rođen 1828—29, oženjen 1862—63, trgovački momak, u Sarajevu je, porez 500 groša.
 - Žena Hanifa, kći Ahmedova, rođ. 1816—17, udata 1862—63.
 - Sin Ahmed, rođ. 1866—67.
 - Kći Hanka, rođ. 1863—64.
 - Pastorak Mustafa, sin Husejnov, rođ. 1855—56, posjeduje kuću.
 - Pastorka Almasa, kći Husejnova, rođ. 1857—58.
- 17. **Mehmed**, sin **Mustafa-hodžan**, rođ. 1823—24, *hamal*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 - Sestra Fatima, rođ. 1828—29.
- 18. **Šarenkapa Abdija**, sin Mustafin, kućni broj 43, rođen 1831—32, oženjen 1863—64, *kazaz*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 400 groša.
 - Žena Camila, kći Mustafina, rođ. 1838—39, udata 1863—64.
 - Kći Hašema, rođ. 1865—66.
 - Brat Derviš Ismail, rođ. 1832—33, oženjen 1866—67, *kazaz*, porez 1000 groša.
 - Bratova žena Sejda, kći Abdina, rođ. 1838—39, udata 1866—67.
- 19. **Šarenkapa Mehmed**, sin Mustafin, kućni broj 2, rođ. 1814, oženjen 1852—53, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.
 - Žena Devlija, kći Mustafina, rođ. 1818—19, udata 1852—53.
 - Sin Ibrahim, rođ. 1855—56, *učenik*.
 - Drugi sin Ahmed, rođ. 1861—62.
 - Kći Derviša, rođ. 1857—58.
- 20. **Karo Abdulah**, sin Mehmedov, rođ. 1838—39, *vojniki*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Brat Alija, rođ. 1841—42, *pekarški kalfa*, porez 200 groša.
 - Sestra Uzejfa, rođ. 1851—52.
 - Majka Šerifa, kći Mustafina, rođ. 1809—10.
 - Bratova žena Fatima, kći Ibrahimova, rođ. 1823—24, udovica.
 - Bratična Nefisa, kći Mustafina, rođ. 1852—53.
- 21. **Kavazbaša Salih**, sin Dervišov, kućni broj 3, rođen 1805—06, oženjen 1852—53, *prosjak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena Zlatka, kći Halilova, rođ. 1828—29, udata 1852—53.
 - Kći Umihana, rođ. 1858—59.
 - Druga kći Hatidža, rođ. 1861—62.
 - Treća kći Derviša, rođ. 1864—65.
- 22. **Nalo Ahmed**, sin Halilov, rođ. 1814, ženjen 1853—54. i 1858—59, *nalbatin*, u Sarajevu je, porez 750 groša.
 - Žena Aiša, kći Mustafina, kućni broj 7, rođ. 1824—25, udata 1858—59, posjeduje kuću.
 - Druga žena Fatima, kći Mustafina, kućni broj 9, rođ. 1804—05, udata 1853—54, posjeduje kuću.
- 23. **Mašo Mustafa**, sin Mahmudov, kućni broj 10, rođ. 1818—19, oženjen 1854—55, *kahvedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.

- Žena Hanifa, kći Ibrahimova, rođ. 1823—24, udata 1854—55.
- Sin Salih, rođ. 1857—58, *učenik*.
- Drugi sin Mehmed, rođ. 1859—60.
- Kći Dževahira, rođ. 1861—62.

24. **Hadžalić Mustafa**, sin Sulejmanov, kućni broj 55, rođ. 1838—39, oženjen, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, dućan i čifluk, porez 1000 groša.

- Žena Derviša, kći Abdina, rođ. 1840—41, udata 1867.
- Brat Mušan, rođ. 1840—41, oženjen 1867, *bostandžija*, porez 400 groša.
- Bratova žena Almasa, kći Hadži-Salihova, rođ. 1842—43, udata 1867.
- Majka Dudija, kći Abdina, rođ. 1797—98, udovica.

25. **Topala Mehmeda** umrlog žena Afifa (Hafa), kći Mehmedova, rođ. 1823—24, udovica, u Sarajevu je, kirajdžija.

- Kći Merjema, rođ. 1855—56.
- Druga kći Fatima, rođ. 1861—62.

26. **Tatar Mehmedaga**, sin Muhamedov, kućni broj 39, rođen 1809—10, oženjen 1865—66, posjednik, u Sarajevu je, posjeduje čifluk, visina poreza nije upisana.

- Žena Umihana, kći Mustafina, rođ. 1814, udata 1865—66.
- Pastorak Mehmed, sin Omerov, rođ. 1862—63, posjeduje kuću.
- Posvojče Fatima, kći Mustafina, rođ. 1851—52.

27. **Kovačić (Kovačević) Osman**, sin Mehmedov, rođ. 1789—90, oženjen 1824—25, *nezaposlen*, u Sarajevu je, kirajdžija.

- Žena Belkisa, kći Ibrahimova, rođ. 1794—95, udata 1824—25.
- Sin Mehmed, rođ. 1843—44, *ćemanedžija*, porez 200 groša.

28. **Osman, sin Halilov**, kućni broj 5, rođ. 1828—29, oženjen 1862—63, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.

- Žena Fatima, kći Ademova, rođ. 1832—33, udata 1862—63.
- Sin Mehmed, rođ. 1864—65.
- Brat Ibrahim, rođ. 1832—33, oženjen 1863—64, *bostandžija*, porez 200 groša.
- Bratić Salih, rođ. 1865—66.
- Bratova žena Pemba, kći Ahmedova, rođ. 1840—41, udata 1863—64.

29. **Puška Mehmed**, sin Abdijin, kućni broj 8, rođ. 1813, oženjen 1853—54, i 1865—66, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.

- Žena Zilha, kći Ibrahimova, rođ. 1823—24, udata 1865—66.
- Sin Mehmed, rođ. 1855—56, *učenik*.
- Kći Pašana, rođ. 1858—59.
- Druga kći Šerifa, rođ. 1865—66.

30. **Nalbanta Salih** umrlog žena Nesiba, kći Kajimovića Ibrahima, kućni broj 11, rođ. 1845, udovica, u Sarajevu je, posjeduje kuću.

31. **Ićindić Mustafa**, sin Mula-Ahmedov, kućni broj 13, rođ. 1828—29, oženjen 1859—60, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.

- Žena Abida, kći Mehmedova, rođ. 1836—37, udata 1859—60.
- Sin Mehmed, rođ. 1862—63.
- Kći Fatima, rođ. 1865—66.
- Brat Abdija, rođ. 1843—44, *kovački kalfa*, (timurdži kalfasi), porez 200 groša.
- 32. **Hasečić Mehmed**, sin Husejnov, kućni broj 12, rođ. 1814, oženjen 1833—34, *terzija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
- Žena Nefisa, kći Ibrahimova, rođ. 1809—10, udata 1833—34.
- Sin Ahmed, rođ. 1861—62.
- Kći Hasna, rođ. 1849—50.
- Druga kći Derviša, rođ. 1857—58.
- 33. **Pupan Salih**, sin Mustafin, kućni broj 10, rođ. 1818—19, hamal, sada *prosjak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- 34. **Mrkva Mustafa**, sin Mehmedov, kućni broj 12, rođ. 1818—19, oženjen 1851—52, *kahvedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
- Žena Fatima, kći Mehmedova, rođ. 1833—34, udata 1851—52.
- Sin Mehmed, rođ. 1852, *učenik*.
- Drugi sin Ibrahim, rođ. 1857—58.
- Kći Merjema, rođ. 1855—56.
- Druga kći Aiša, rođ. 1856—57.
- 35. **Mrkva Jusuf**, sin Mehmedov, kućni broj 14, rođ. 1823—24, oženjen 1857—58, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
- Žena Fatima, kći Omerova, rođ. 1833—34, udata 1857—58.
- Sin Salih, rođ. 1859—60.
- Kći Fatima, rođ. 1865—66.
- Druga kći Afifa (Hafa), rođ. 1866—67.
- 36. **Kiseljak Abdija**, sin Salihov, kućni broj 16, rođ. 1833—34, oženjen 1862—63, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
- Žena Latifa, kći Mehmedova, rođ. 1833—34, udata 1862—63.
- 37. **Cico Mustafa** sin Abdijin, kućni broj 59, rođ. 1814, oženjen 1838—39, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša skupa sa sinom.
- Žena Hanifa, kći Omerova, rođ. 1823—24, udata 1838—39.
- Sin Osman, rođ. 1840—41, *bakal*.
- Drugi sin Salih, rođ. 1864—65.
- 38. **Mula Abdija**, sin Salihov, kućni broj 57, rođ. 1818—19, oženjen 1850—51, *tabak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
- Žena Hatidža, kći Mustafina, rođ. 1823—24, udata 1850—51.
- Sin Salih, rođ. 1852—53.
- Kći Pašana, rođ. 1855—56.
- 39. **Begović Saćir**, sin Begin, kućni broj 1, rođ. 1828—29, *arabadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
- Sin Ahmed, rođ. 1862—63.
- 40. **Garibić Abdija**, sin Salihov, kućni broj 18, rođ. 1849—50, oženjen 1865—66, *sluga*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
- Žena Šerifa, kći Mehmedova, rođ. 1850—51, udata 1865—66.
- Brat Mehmed, rođ. 1847—48, *sluga*.
- Punica Zejneba, kći Ahmedova, rođ. 1809—10.

41. **Šahmanija Sulejman**, sin Ahmedov, kućni broj 16, rođ. 1810—11, *terzija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Žena Čamila, kći Ibrahimova, rođ. 1816—17.
 - Sin Ahmed, rođ. 1849—50.
 - Kći ... (nečitko!), rođ. 1842, udovica.
 - Druga kći Nefisa, rođ. 1851—52.
 - Treća kći Pašana, rođ. 1864—65.
42. **Sulejman, sin Alijin**, kućni broj 11, rođen 1828—29, oženjen 1855—56, *težak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Žena Nefisa, kći Mustafina, rođ. 1815—16, udata 1855—56.
 - Pastorak Mustafa, rođ. 1849—50, *težak* (rendžiber).
 - Sin Salih, rođ. 1856.
 - Drugi sin Ibrahim, rođ. 1862—63.
43. **Selim, sin Hasanov**, kućni broj 14, rođ. 1818—19, oženjen 1858—59, *carinski stražar*, u Sarajevu je, godišnja plata 1200 groša.
 - Žena Pašana, kći Abdijana, rođ. 1836—37, udata 1858—59.
 - Sin Hasan, rođ. 1862—63.
 - Kći Zilha, rođ. 1865—66.
 - Šura Mehmed, sin Abdijin, rođ. 1855—56, *učenik*.
 - Svastika Fatima, rođ. 1856—57.
 - Punica Nefisa, kći Mustafina, rođ. 1799—1800, udovica.
44. **Landžo Sulejman**, sin Mustafin, rođ. 1823—24, oženjen 1860—61, *trgovački momak*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 - Žena Hatuna, kći Mehmeda, rođ. 1823—24, udata 1860—61.
 - Sin Alija, rođ. 1864—65.
45. Zaptijski naib **Mehmed, sin Ibrahimov**, kućni broj 7, rođ. 1828—29, oženjen 1862—63, *zaptija suvarije*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, godišnja beriva 2000 groša.
 - Žena Umihana, kći Hasanova, rođ. 1831—32, udata 1862—63.
 - Sestrić Alija, sin Salihov, rođ. 1861—62.
46. **Doko Hasan**, sin Husejnov, kućni broj 25, rođ. 1823—24, oženjen 1867, *kahvedžija*, u Sarajevu je, porez 200 groša.
 - Žena Zejneba, kći Ahmedova, rođ. 1824—25, udata 1867.
 - Pastorka Merjema, kći Ibrahimova, rođ. 1857—58, posjeduje kuću.
 - Druga pastorka Fatima, rođ. 1860—61.
47. **Landžo Salih**, sin Ahmedov, kućni broj 27, rođ. 1828—29, oženjen 1861—62, *težak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Žena Afifa (Hafa), kći Omerova, rođ. 1836—37, udata 1861—62.
 - Kći Fatima, rođ. 1862.
 - Druga kći Merjema, rođ. 1864—65.
 - Majka Hanifa, kći Musina, rođ. 1785—86, udovica.
48. ... **pić** (nečitko prezime!) **Mehmed**, sin Pašanov, kućni broj 29, rođ. 1833—34, oženjen 1852—53, *arabadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Žena Melika, kći Ibrahimova, rođ. 1828—29, udata 1852—53.
 - Punica Nefisa, kći Muhareмова, rođ. 1785—86, udovica.

49. **Pašanović Ahmed**, sin Pašanov, kućni broj 19, rođ. 1828—29, oženjen 1855—56, i 1864—65, *kahvedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.

— Žena Merjema, kći Sabitova, rođ. 1836—37, udata 1864—65.

— Sin Salih, rođ. 1857—58.

50. **Garibić Ahmed**, sin Sabitov, kućni broj 17, rođ. 1828—29, oženjen 1857—58, *hamal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.

— Žena Hanka, kći Mulina, rođ. 1837—38, udata 1857—58.

— Sin Sulejman, rođ. 1861—62.

— Drugi sin Mustafa, rođ. 1862—63.

— Kći Naziha, rođ. 1864—65.

— Brat Mehmed, rođ. 1832—33, *hamal*, umobolan.

— Majka Zejneba, kći Ismailova, rođ. 1798—99, udovica.

51. **Mehmed, sin Mustafin**, rođ. 1836—37, oženjen 1865—66, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.

— Žena Rabiya, kći Ramadanova, rođ. 1840—41, udata 1865—66.

52. **Paripa Alija**, sin Salihov, kućni broj 13, rođ. 1823—24, oženjen 1862—63, *bojadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša. Sa strane bilješka: Hiseta džadesi (Hisetska džada).

— Žena Hanka, kći Mustafina, rođ. 1830—31, udata 1862—63.

— Sin Salih, rođ. 1863—64.

— Drugi sin Vejsil, rođ. 1867.

53. **Kurtić Alija**, sin Ibrahimov, kućni broj 11, rođ. 1818—19, oženjen 1851—52, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša.

— Žena Nuriya, kći Husejnova, rođ. 1828—29, udata 1851—52.

— Sin Mehmed, rođ. 1856—57, *učenik*.

— Drugi sin Salih, rođ. 1857—58.

— Kći Muğliba, rođ. 1852—53.

54. **Gackali** (Gackić, Gacko, Gaćanin?) **Ahmed**, sin Sulejmanov, kućni broj 9, rođ. 1847—48, *terzija*, posjeduje kuću, porez 200 groša.

— Brat Nuriya, rođ. 1854—55, *učenik*.

— Drugi brat Mustafa, rođ. 1859—60.

— Majka Derviša, kći Mustafina, rođ. 1818—19, udovica.

55. **Tahir, sin Bajramov**, kućni broj 2, rođen 1816—17, oženjen 1853—54, *sarač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.

— Žena Nuriya, kći Mustafina, rođ. 1820—21, udata 1853—54.

— Kći Kanita, rođ. 1861—62.

— Druga kći Zilha, rođ. 1866—67.

— Pastorak Hasan, sin Hašimov, rođ. 1847—48, oženjen 1867, *bakač*, porez 200 groša.

— Žena pastorkova Pašana, kći Salihova, rođ. 1848—49, udata 1867.

56. **Šuglija Ahmed**, sin Mustafin, kućni broj 6, rođen 1785—86, oženjen 1824—25, *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.

— Žena Aiša, rođ. 1799—800, udata 1824—25.

— Kći Zubejda, rođ. 1829—30.

— Unuk Mehmed, rođen 1866—67. (tako!), oženjen 1862—63. (tako!).

- Zet Ibrahim, sin Mehmedov, rođ. 1823—24, oženjen 1862—63, *težak*, porez 200 groša.
- 57. **Šuglija Salih**, sin Mustafin, kućni broj 8, rođ. 1809—10, oženjen 1831—32, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša skupa sa sinom Muharemom.
 - Žena (ime nije napisano), rođ. 1812, udata 1836—37.
 - Sin Muharem, rođ. 1839—40, *bakal*.
 - Drugi sin Ahmed, rođ. 1847—48, *bostandžija*.
 - Treći sin Mehmed, rođ. 1855—56, *učenik*.
 - Četvrti sin Sejfulah, rođ. 1859—60.
 - Peti sin Sulejman, rođ. 1861—62.
 - Kći Pašana, rođ. 1853—54.
- 58. **Pirović Mehmed**, sin Mustafin, kućni broj 4, rođen 1801—02, oženjen 1828—29, *terzija*, sada *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena ... (nečitko ime), kći Hasanova, rođ. 1810—11, udata 1828—29.
 - Sin Mustafa, rođ. 1832—33, *vojnik*.
 - Drugi sin Abdija, rođ. 1838—39, *vojnik*.
 - Kći Derviša, rođ. 1861—62.
 - Druga kći Merjema, rođ. 1855—56.
 - Treća kći Afifa (Hafa), rođ. 1859—60.
- 59. **Zaptija Adem, sin Dervišov**, kućni broj 5, rođ. 1833—34, oženjen 1867, *zaptija*, u Sarajevu je, godišnja beriva 1200 groša.
 - Žena Fatima, kći Mustafina, rođ. 1823—24, udata 1867, posjeduje kuću.
- 60. **Kara Osman, sin Ibrahimov**, kućni broj 23, rođ. 1799—1800, oženjen 1828—29, *bostandžija*, sada *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena Fatima, kći Mustafina, rođ. 1804—05, udata 1828—29.
- 61. **Fazlić Mehmed**, sin Husejnov, kućni broj 65, rođ. 1828—29, oženjen 1853—54. i 1864—65, *krpedžija* (eskidži), posjeduje kuću, porez 200 groša. Sa strane bilješka: Džada Gornja Cemaluša.
 - Žena Aiša, kći Abdulahova, rođ. 1833—34, udata 1864—65.
 - Sin Mehmed, rođ. 1859—60.
 - Drugi sin Ahmed, rođ. 1863—64.
 - Treći sin Vejsil, rođ. 1866—67.
 - Kći Fatima, rođ. 1862—63.
 - Brat Ibrahim, rođ. 1818—19, *sulud* (abdal), u Sarajevu je.
 - Majka Tatlija, kći Hajdareva, rođ. 1785—86, udovica.
- 62. **Mula Abdija, sin Husejnov**, kućni broj 1, rođ. 1809—10, oženjen 1834—35, *timurdžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez 750 groša.
 - Žena Naziha, kći Saćirova, rođ. 1814, udata 1834—35.
 - Sin Salih, rođ. 1838—39, oženjen 1865—66, *timurdžija*, porez 250 groša.
 - Drugi sin Vejsil, rođ. 1862—63.
 - Kći Mugliba, rođ. 1846—47.
 - Druga kći Aiša, rođ. 1859—60.
 - Snaha Hanifa, kći Salihova, rođ. 1843—44, udata 1865—66.

63. **Ćurčić Alija**, sin Abdijin, kućni broj 3, rođ. 1804, oženjen 1853—54, *prosjak*, u Sarajevu je. Uz ime bilješka: Dereboj sokak.

— Žena Hasna, kći Ibrahimova, rođ. 1833—34, udata 1853—54, posjeduje kuću.

— Posvojče Fatima, kći Abdulahova, rođ. 1852—53.

64. **Sirćo Salih**, sin Hasanov, kućni broj 5, rođ. 1831—32, oženjen 1859—60, *čizmedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša. Sa strane bilješka: Namazgah sokak.

— Žena Pašana, kći Mustafina, rođ. 1836—37, udata 1859—60.

— Sin Mustafa, rođ. 1863—64.

— Kći Fatima, rođ. 1861—62.

— Druga kći Aiša, rođ. 1866—67.

— Brat Mustafa, rođ. 1840—41, oženjen 1865—66, *bostandžija*, porez 200 groša.

— Bratična Fatima, rođ. 1866—67.

— Snaha (bratova žena) Derviša, kći Abdulmuminova, rođ. 1843—44, udata 1865—66.

65. Zaptija **Jusuf, sin Salihov**, rođ. 1828—29, oženjen 1859—60, *zaptija suvarije*, u Sarajevu je, kirajdzija, godišnja beriva 1800 groša.

— Žena Emina, kći Muratova, rođ. 1833—34, udata 1859—60.

— Kći Zehra, rođ. 1860—61.

— Druga kći Aiša, rođ. 1862—63.

— Treća kći Hatidža, rođ. 1867.

66. **Sarač Sulejman**, sin Abdijin, kućni broj 9, rođen 1814, oženjen 1838—39, *nalbant*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša. Sa strane bilješka: Dereboj sokak.

— Žena Afifa (Hafa), kći Abdulahova, rođ. 1823—24, udata 1838—39.

— Sin Mustafa, rođ. 1843, *čizmedžija*, porez 250 groša.

— Drugi sin Abdulah, rođ. 1846, *vojn*ik.

— Treći sin Mehmed, rođ. 1851—52, *bostandžija*.

— Kći Nurija, rođ. 1847—48.

— Druga kći Zubejda, rođ. 1855—56.

— Treća kći Sejda, rođ. 1859—60.

— Četvrta kći Pašana, rođ. 1861—62.

67. **Novalija Mehmed**, sin Ataulahov, kućni brojevi 10 i 12, rođen 1837—38, oženjen 1863—64, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez 750 groša.

— Žena Pašana, kći Omerova, rođ. 1840—41, udata 1863—64.

— Sin Ibrahim, rođ. 1865—66.

— Drugi sin Hasan, rođ. 1867.

68. ... (prezime nečitko) **Pašan**, sin Osmanov, kućni broj 8, rođ. 1813, oženjen 1862—63, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša. Sa strane bilješka: Sokak Hafizov mlin.

— Žena Umikulsuma, kći Mehmedova, rođ. 1818—19, udata 1862—63.

— Brat Hašim, rođ. 1834—35, bio *bostandžija*, sada *invalid*.

69. **Čibo Pašan**, sin Mustafin, kućni broj 4, rođen 1814, oženjen 1859—60, bio *bakal*, sada *paralizovan*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.

- Žena Atija, kći Ahmedova, rođ. 1826—27, udata 1859—60.
- Kći od balduze Uzejfa, rođ. 1863—64.
- 70. **Parić Salih**, sin Mustafin, kućni broj 2, rođ. 1827—28, *pekar*, posjeduje kuću, porez 400 groša.
 - Žena (nema imena), rođ. 1847—48.
- 71. **Spahić Ahmed**, sin Abdijin, kućni broj 11, rođen 1833—34, oženjen 1865—66, *bostandžija*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 250 groša. U bilješci sa strane: Dereboj sokak.
 - Žena Zulejha, kći Sakotina, rođ. 1838—39, udata 1865—66.
 - Kći Fatima, rođ. 1866—67.
 - Brat Kasim, rođ. 1836—37, *bostandžija*, porez 250 groša.
- 72. **Zaptija Ahmed**, sin **Abdulahov**, rođ. 1814—15, oženjen 1863—64, *zaptija*, u Sarajevu je, kirajdzija, godišnja beriva 2000 groša.
 - Žena Fatima, kći Memišova, rođ. 1819—20, udata 1863—64.
- 73. **Uzun Abdija**, sin Mustafin, kućni broj 33, rođ. 1814, oženjen 1838—39, *arabadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Žena Kadira, kći Mustafina, rođ. 1814, udata 1838—39.
 - Sin Sulejman, rođ. 1840—41, *hamal*, porez 200 groša.
 - Drugi sin Uzejr, rođ. 1853—54, učenik.
 - Treći sin Mustafa, rođ. 1858—59.
 - Četvrti sin Šaćir, rođ. 1856—57.
 - Peti sin Salih, rođ. 1861—62.
- 74. **Ahmed**, sin **Abdulahov**, rođ. 1819—20, oženjen 1849—50, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša.
 - Žena Ibrimša, kći Mustafina, rođ. 1823—24, udata 1849—50.
 - Sin Salih, rođ. 1855—56.
 - Drugi sin Mušan, rođ. 1860—61.
 - Treći sin Ibrahim, rođ. 1862—63.
 - Četvrti sin Mustafa, rođ. 1864—65.
 - Kći Fatima, rođ. 1852—53.
 - Druga kći Šerifa, rođ. 1859—60.
- 75. **Šišo Abdija**, sin Salihov, kućni broj 13, rođen 1785—86, oženjen 1828—29, *nezaposten*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena Afifa (Hafa), kći Salihova, rođ. 1789—90, udata 1828—29.
 - Kći Fatima, rođ. 1828—29.
 - Druga kći Derviša, rođ. 1849—50.
 - Unuk Salih, sin Osmanov, rođ. 1855—56.
 - Drugi unuk Ahmed, rođ. 1857—58.
- 76. **Bešo Salih**, sin Mehmedov, rođ. 1832—33, oženjen 1865—66, *kasapin*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 250 groša.
 - Žena Čimija, kći ... (ispušteno), rođ. 1836—37, udata 1865—66.
 - Kći Fatima, rođ. 1866—67.
- 77. **Jabučar Ibrahim**, sin ... (ispušteno), rođ. 1832—33, oženjen 1864—65, *težak*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 - Žena Hanifa, kći Mehmedova, rođ. 1841—42, udata 1864—65.
 - Kći Fatima, rođ. 1865—66.
- 78. **Tuzlali** (Tuzlak, Tuzlo?) **Mula Alija**, sin Mustafin, kućni broj 8, rođ. 1826—27, oženjen 1853—45, *čizmedžija*, u Sarajevu je, porez 300 groša.

— Žena Abida, kći Mula Abdijina, rođ. 1828—29, udata 1853—54, posjeduje kuću.

— Sin Mustafa, rođ. 1855.

— Drugi sin Mehmed, rođ. 1860—61.

79. **Saćak Ahmed**, sin Pašin, rođ. 1839—40, oženjen, 1853—54, *težak*, u Sarajevu je, porez 500 groša.

— Žena Fatima, kći Ibrahimova, rođ. 1826—27, udata 1853—54.

— Sin Ibrahim, rođ. 1855—56.

— Pastorka Dževahira, kći Ahmedova, rođ. 1847—48, posjeduje kuću i čifluk.

80. **Begimamović Sulejman**, sin Mehmedov, kućni broj 2, rođ. 1823—24, oženjen 1855—56, *posjednik zgrada*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez nije naznačen.

— Žena Ajkuna, kći Mehmedova, rođ. 1832—33, udata 1855—56.

— Kći Ašira, rođ. 1859—60.

— Druga kći Ajiša, rođ. 1861—62.

— Treća kći Umihana, rođ. 1863—64.

81. **Šišić Mustafa**, sin Hadži-Osmanov, kućni broj 7, rođ. 1785—86, oženjen 1853—54, *nezaposlen*, u Sarajevu je.

— Žena Afifa (Hafa), kći Abdulahova, rođ. 1804—05, udata 1853—54, posjeduje kuću, čifluk, dućan i pekaru.

82. ... (nečitko prezime?) **Hamid**, sin Mustafin, kućni broj 21, rođ. 1823—24, oženjen 1861—62, *kasapin*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.

— Žena Belkisa, kći Alijina, rođ. 1832—33.

83. **Tabak Fejzo**, sin Alijin, rođ. 1825—26, *tabak*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 600 groša.

— Sin Mehmed, rođ. 1863—64.

— Kći Ajiša, rođ. 1864—65.

84. **Ahmed, sin Mustafin**, kućni broj 4, rođ. 1833—34, oženjen 1859—60, *čizmedžija*, posjeduje kuću, porez 300 groša.

— Žena Latifa, kći Ibrahimova, rođ. 1840—41, udata 1859—60.

— Sin Salih, rođ. 1866—67.

85. **Ibrahim, sin Dervišev**, kućni broj 2, rođ. 1828—29, oženjen 1859—60, *berber*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša.

— Žena Zulejha, kći Osmanova, rođ. 1833—34, udata 1859—60.

— Sin Mehmed, rođ. 1867.

86. **Nalić Mustafa**, sin Saćirov, kućni broj 24, rođ. 1818—19, oženjen 1847—48, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 400 groša.

— Žena Atija, kći Mustafina, rođ. 1824—25, udata 1847—48.

— Sin Salih, rođ. 1853—54.

— Drugi sin Husejn, rođ. 1858—59.

— Treći sin Hasan, rođ. 1866—67.

— Kći Fatima, rođ. 1867.

— Brat Ibrahim, rođ. 1828—29, oženjen 1858—59, *bostandžija*, u Sarajevu je, porez 300 groša i staroga poreza 30 groša.

— Bratična Bulka, rođ. 1867.

— Snaha (bratova žena) Šerifa, kći Lukmanova, rođ. 1838—39, udata 1858—59.

87. **Hanić Alija**, sin Halilov, rođ. 1824—25, oženjen 1853—54, *bostandžija*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 — Žena Hanifa, kći Salihova, rođ. 1836—37, udata 1853—54.
 — Sin Zejnal, (tako!), rođ. 1856—57, *učenik*.
 — Drugi sin Mahrur, rođ. 1861—62.
 — Kći Almasa, rođ. 1862—63.
 — Druga kći Hasna, rođ. 1865—66.
88. **Šarenkapa Salih**, sin Mustafin, kućni broj 20, rođ. 1825, oženjen 1863—64, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 600 groša.
 — Žena Emina, kći Ismailova, rođ. 1833—34, udata 1863—64.
 — Kći Fatima, rođ. 1865—66.
89. **Sandžaktarević Hanifa**, kći Salihova, kućni broj 18, rođ. 1808—09, udovica, posjeduje kuću.
 — Bratić Mehmed, sin Salihov, rođ. 1824—25, oženjen 1856—57, *čizmedžija*, u Sarajevu je, porez 200 groša.
 — Bratić Salih, rođ. 1840—41, *čizmedžija*, porez 200 groša.
 — Bratična Pašana, rođ. 1863—64.
 — Bratova žena, Merjema, kći Sulejmanova, rođ. 1828—29, udata 1856—57.
90. **Kiseljak Ahmed**, sin Husejnov, kućni broj 16, rođ. 1824—25, oženjen 1855—56, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša. U bilješci sa strane: Hafizov mlin (sokak)
 — Žena Hatidža, kći Salihova, rođ. 1828—29, udata 1855—56.
 — Sin Mehmed, rođ. 1857—58.
 — Drugi sin Muhamed, rođ. 1856—57.
 — Kći Fatima, rođ. 1859—60.
 — Druga kći Hasna, rođ. 1861—62.
 — Treća kći Aiša, rođ. 1866—67.
91. **Milanović Marko**, sin Jovanov, rođ. 1804—05, oženjen 1857—58, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 — Žena Savka, kći Tešana, rođ. 1839—40, udata 1857—58.
 — Sin Joso, rođ. 1858—59.
 — Kći Ana, rođ. 1864—65.
 — Majka Manda, kći Jovanova, rođ. 1799—1800, udovica.
92. **Milanović Lazar**, sin Jovanov, rođ. 1836—37, bečar, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 400 groša.
93. **Gavro Tadić**, sin Stefanov, rođ. 1804—05, oženjen 1867—68, *terzija*, sada *nezaposlen*, u Sarajevu je, kirajdzija.
 — Žena Ana, kći Tešina, rođ. 1834—35, udata 1847—48.
 — Sin Mitar, rođ. 1863—64.
 — Kći Savka, rođ. 1858—59.
 — Druga kći Jelka, rođ. 1860—61.
94. **Golubović Stojan**, sin Savin, rođ. 1827—28, oženjen 1855—56, *drvar* (odundžija), u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 — Žena Petra, kći Petrova, rođ. 1838—39, udata 1855—56.
 — Sin Nikola, rođ. 1862—63.
 — Drugi sin Ikonijan, rođ. 1860—61.
 — Kći Joka, rođ. 1862—63.
95. **Đorđe**, sin Cvijanov, rođ. 1838—39, oženjen 1862—63, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 300 groša.

- Žena Savka, kći Nikolina, rođ. 1844, udata 1862—63.
- 96. **Obučina Mićo**, sin Petrov, rođ. 1823—24, oženjen 1861—62, *mehandžijski sluga*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 - Žena Mara, kći Hriste, rođ. 1847—48, udata 1861—62.
 - Sin Vaso, rođ. 1865—66.
 - Kći Milka, rođ. 1862—63.
- 97. **Jure, sin Ivanov**, rođ. 1838—39, oženjen 1863—64, *kovač*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 250 groša. Bilješka sa strane: latin (katolik).
 - Žena Mara, kći Markova, rođ. 1847—48, udata 1863—64.
 - Sin Marko, rođ. 1866—67.
- 98. **Tadija, sin Lafadžijin**, rođ. 1828—29, oženjen 1862—63, *dunder*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 300 groša.
 - Žena Mara, kći Nikolina, rođ. 1847—48, udata 1862—63.
 - Sin Sava, rođ. 1867.
- 99. **Todor, sin Elezov**, rođ. 1828—29, oženjen 1852—53, *drvar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 - Jovanka, kći Boljanova, rođ. 1838—39, udata 1852—53.
 - Sin Jovan, rođ. 1853—54, *ćurčijski šegrt*.
 - Drugi sin Miho, rođ. 1857—58, *učenik*.
- 100. **Frano, sin Antonov**, rođ. 1838—39, oženjen 1865—66, *pekarški kalfa*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša. U bilješci sa strane: latin (katolik).
 - Žena Ruža, kći Frane, rođ. 1846—47, udata 1865—66.
 - Kći Handža (Anda!), rođ. 1867.
- 101. **Savka, kći Pavlina**, žena umrlog Cvjetka, rođ. 1765—66, udata u Sarajevu je, kirajdzija.
 - Sin Vasilj, rođ. 1837—38, oženjen, 1865—66, *kovač*, u Sarajevu je, porez 200 groša.³¹
 - Unuka Milka, rođ. 1861—62.
 - Druga unuka Jovanka, rođ. 1863—64.
 - Nevjesta Marija, kći Vasiljeva, rođ. 1828—29, udata 1865—66.
- 102. **Anda, kći Stefanova**, žena umrlog Jovana, rođ. 1838—39, udata u Sarajevu je, kirajdzija.
 - Sin Borko, rođ. 1864—65.
 - Kći Coka (Soka?), rođ. 1858—59.
 - Druga kći Daša, rođ. 1854—55, djevojka.
- 103. **Nikola, sin Limezov**, rođ. 1843—44, oženjen 1863—64, *težak*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 - Žena Stanka, kći Cvijina, rođ. 1847—48.
 - Sin Hristo, rođ. 1867.
 - Majka Cvijeta, kći Ilijina, rođ. 1799—1800.
- 104. **Jovan sin Simin**, rođ. 1813—14, oženjen 1855—56 i 1864—65, *kovač*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 500 groša.
 - Žena Stana, kći Cvjetkova, rođ. 1818—19, udata 1833—34. i 1864—65.
 - Sin Mino, rođ. 1852—53, *učenik*.

³¹) Podaci o vremenu rođenja toga Vasilja (1837—38) i o datumu rođenja njegove majke (1765—66) nisu u redu: proizlazi da je Savka rodila sina Vasilja u svojoj 71—72. godini, a to ne može biti tačno. Biće da su uneseni pogrešni podaci o vremenu rođenja majke Savke.

- Drugi sin Nestor, rođ. 1865—66.
- Kći Janja, rođ. 1851—52, djevojka.
- 105. **Luka, sin Jovanov**, rođ. 1838—39, oženjen 1859—60, *opančar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 1000 groša.
- Žena Joka, kći Hristina, rođ. 1847—48, udata 1859—60.
- Sin Kosta, rođ. 1861—62.
- Drugi sin Sreten, rođ. 1865—66.
- Kći Daša, rođ. 1858—59.
- Druga kći Savka, rođ. 1863—64.
- 160. **Marica** (Marija?), **kći Simina**, žena umrlog Bodže (Bože), rođ. 1813, udovica, u Sarajevu je, kirajdzija.
- 107. **Jovan Pjević**, rođ. 1828—29, oženjen 1849—50, *kasapin*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
- Žena Anđelija, kći Milanova, rođ. 1833—34, udata 1849—50.
- Sin Dojčin, rođ. 1857—58, *učenik*.
- Kći Jelka, rođ. 1861—62.
- 108. **Jovo, sin Tešin**, rođ. 1843—44, oženjen 1866—67, kahvedžija, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 500 groša.
- Žena Mara, kći Mijatova (?), rođ. 1843—44, udata 1866—67.
- 109. **Anđelija, kći Petrova**, žena umrlog Damjana, rođ. 1823—24, udovica, u Sarajevu, kirajdzija.
- 110. **Dmitra** (Mitra). **kći Mićina**, rođ. 1849—50, djevojka, u Sarajevu je, kirajdzija.
- 111. **Mara, kći Petrova**, žena umrlog Mihajla, rođ. 1809—10, udovica, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- Sin Dmitar, rođ. 1847—48, *bakal*, porez 600 groša.
- 112. **Hristo, sin Turuntašev**, rođ. 1799—1800, oženjen 1847—48, *slijepac*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- Žena Sara, kći Mojina, rođ. 1828—29, udata 1847—48.
- Sin Mićo, rođ. 1845—46, *učenik*.
- Drugi sin Hristo, rođ. 1860—61.
- Kći Staka, rođ. 1865—66.
- 113. **Ivan, sin Veseličin**, rođ. 1828—29, oženjen 1855—56, *mehandžija*, u Sarajevu je, kirajdzija.
- Žena Kata, kći Jurina, rođ. 1828—29, udata 1855—56.
- Kći Ana, rođ. 1851—52, djevojka.
- 114. **Vaso, sin Nikolin**, rođ. 1838—39, oženjen 1861—62, *kahvedžija*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 300 groša.
- Žena Joka, kći Simina, rođ. 1847—48, udata 1861—62.
- 115. **Ilija, sin Aleksin**, rođ. 1844—45, bečar, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 1000 groša.
- Majka Mara, kći Milanova, rođ. 1819—20, udovica.
- 116. **Ahbabović Mula Derviš**, kućni broj 6, rođ. 1813, oženjen 1842—43, *handžija*, posjeduje kuću, porez 600 groša.
- Žena Fatima, kći Ibrahimova, rođ. 1818—19, udata 1942—43.
- Sin Mehmed, rođ. 1843—44, *handžija*.
- Drugi sin Ibrahim, rođ. 1847—48, *handžija*.
- Kći Hankija.
- 117. **Memiš** (?), **sin Hasana Begovića**, kućni broj 7, rođen 1823—24, oženjen 1838—39, *handžija*.

— Žena Hanifa, kći Ismailova, rođ. 1818—19, udata 1838—39, posjeduje kuću, porez 300 groša.

118. **Panto, sin Trifkov**, rođ. 1828—29, bećar, *pekar*, porez 200 groša.

119. **Janjić Hristo**, sin Janjin (tako!), rođ. 1838—39, bećar, *pekar*, porez 200 groša.

120. **Simo, sin Dimitrijević**, rođ. 1828—29, bećar, *pekar*, porez 200 groša.

121. **Petar, sin Markov**, rođ. 1838—39, bećar, *pekar*, porez 200 groša.

122. **Rako, sin Jovanov**, rođ. 1838—39, bećar, *pekarski kalja*, u Banjoj Luci je, porez 200 groša. U bilješki: Spomenuti je rodnom iz Banje Luke, ali ovdje stanuje preko dvije godine.

123. **Nikola, sin ...** (ispušteno), rođ. 1799—1800, bećar, *invalid*. U Monastiru je. U bilješki: Imenovani je rodnom iz Monastira (Bitolj), ali je ovdje nastanjen preko 18 godina.

124. ... (nečitko), **sin Tanasijev**, rođ. 1834—35, *pekarski kalja*, kirajdzija, porez 250 groša. U bilješki: Imenovani je porijeklom iz travničkog sandžaka, ali ovdje stanuje preko 20 godina.

125. **Dunder Jovo**, rođ. 1809—10, *prosjak*, u Sarajevu je, kirajdzija.

4. Analiza podataka popisa

Iznosena građa o stanovništvu Ali-pašine mahale sa stanjem 14. decembra 1867. godine predstavlja osnovu za mnogostruke studije i o ovoj mahali kao većoj stambenoj jedinici grada i o čitavom Sarajevu. Ovdje iznosim samo neke karakteristike koje se izvlače iz tih podataka.

Principi izgradnje. Pada u oči činjenica da onih 525 stanovnika te stambene jedinice živi u 125 domaćinstava, odnosno domova, zapravo u 119, jer ih se 6 vode kao inokosni. Od tih 119 domaćinstava 92 ih žive u vlastitoj kući, a preostalih 37 jesu kirajdzije. Ako i pretpostavimo da su i porodice kirajdzija stanovale u samostalnim porodičnim kućama, što nije sigurno, proizilazi da je u čitavoj toj mahali bilo ukupno 119 individualnih kuća i isto toliko stanova, čemu u današnjem načinu stambene izgradnje odgovaraju dva nebodera sa po 60 stanova, kakvih već imamo u ovome gradu. To znači da se u prijašnjim uslovima gradnje u Ali-pašinoj mahali — a takav je bio slučaj i u svim ostalim mahalama Sarajeva — provodio princip individualne izgradnje i postave objekta slobodno u prostoru, sa avlijama, vrtovima i baščama, iz čega i proizilazi relativno veoma velika površina koju je zauzimala ta stambena jedinica. U smislu sagledavanja troškova komunalnih uređenja (putevi, vodovod i sl.) i ostalih uslova (razdaljina od snabdjevačkog centra i sl.) takva izgradnja, poznato je, sasvim je neracionalna, ali u okvirima težnje za humanizaciju svega što čovjeku služi — to je maksimum i standarda i stambene kulture, ideal za kojim teži i današnji čovjek.

Značajan je podatak o većem broju kirajdzija u toj mahali, što znači da nisu sve porodice imale tu i vlastite kuće. Takvi stambeni odnosi u starom Sarajevu bili su nam gotovo nepoznati, i o toj pojavi od sada ćemo morati povesti računa u budućim studijama o kulturi stanovanja i socijalnoj problematici ovog grada. Pri tom ističem i to, što se vidi iz podataka, da se u statusu kirajdzija sreću i muslimani i hrišćani, ovi drugi ipak u znatno većem broju.

Konfesionalni sastav. Upadljiva je ovdje konfesionalna mješavina mahale, koja nam takođe do sada nije bila poznata: muslimani, pravoslavni i katolici, i to prvih 433, drugih 83 i trećih 9 (u tri porodice) stanovnika. Svega 4 hrišćanske porodice (od 27 domaćinstava i 6 inokosnih) imaju vlastite kuće, a sve ostale su kirajdžije. Vrijeme naseljavanja hrišćanskog stanovništva u ovoj mahali i njegovo porijeklo nije poznato, i time se treba tek pozabaviti, pri čemu će dati dobar putokaz sama prezimena tih porodica, koja se jednim dijelom ovdje i navode: Milanovići, Todići, Golubovići, Obučine, Pjevići. Lako bi bila prihvatljiva asocijacija o kontinuitetu toga stanovništva sa stanovnicima srednjovjekovne Vrbosne, koja se smješta baš u taj kraj, što bi upućivalo na starosjedilački karakter tih stanovnika, ali se tome protivne razlozi što se tamo ne spominje ranije hrišćansko stanovništvo i što se navedene, 1867. godine, sretaju kao kirajdžije, a to samo po sebi isključuje mogućnost atributa starosjedilaca. Biće prije da se ovdje radi o novim doseljenicima, a na to upućuju i izravni podaci o nekim inokosnim u ovoj mahali (vidi br. 122, 123, 124), iz kojih se vidi odakle su i kada su došli, i činjenica da se hrišćanske porodice iz toga popisa ne javljaju u izvorima o starijim sarajevskim hrišćanskim porodicama. No, bez obzira na vrijeme naseljavanja hrišćana u ovu mahalau, ovdje možemo izvući jedan drugi važan zaključak, a to je da je bar u navedeno doba u Sarajevu već bio napušten stari princip separiranja naselja strogo po konfesijama, kakav slučaj sretamo na Varoši i u Latinluku, jer ovdje, u pretežno muslimanskoj mahali, vidimo kako zajedno žive u jednoj istoj stambenoj jedinici još i pravoslavci i katolici. Pri tome nipošto ne mislim da je u to doba evolucija duha bila takva da su mahaljani različitih konfesija živjeli sa kućom do kuće. Čini mi se da je hrišćanski živalj bio barem većim dijelom u velikom uglu što ga zatvaraju današnje ulice Titova i Maksima Gorkog.

Socijalna struktura. Podaci popisa otkrivaju nam i do sada potpuno nepoznate podatke o ekonomskoj i socijalnoj strukturi tamošnjeg stanovništva pa, posredno, i čitava grada. Budući da se ovdje radi o jednoj od središnjih i ravničarskih stambenih jedinica grada, očekivali bismo da ćemo ovdje naći krupne posjednike, duhovnu elitu, feudalce i zanimanja kojim su se u ono doba bavila barem srednja, ako ne i ona viša klasa društva. A od svega toga ovdje nema gotovo ništa. Pored podataka, koje sam iznio, a prema kojim ovdje živi 37 porodica kirajdžija, svega 10 porodica ima, pored kuće, i nešto nekretnina, i to:

- 1 porodica ima dva čifluka,
- 6 porodica ima po 1 čifluk,
- 1 porodica ima čifluk, dućan i pekaru,
- 1 porodica ima čifluk i dućan,
- 1 porodica ima dućan i njivu,

To su sve muslimanske porodice. Hrišćani nemaju takvih nekretnina uopšte. I ti čifluci, koji se navode, nisu bili nikakvi veliki posjedi, nego redovito usitnjena dobra (negdje u samom gradu ili okolini), što se dovoljno jasno vidi po visini razrezanog poreza na te nekretnine, koja u ovome slučaju nigdje ne prelazi visinu poreza običnih zanatlija u gradu. Prema ovome ovdje sretamo jednu klasu društva koja je već

davno napustila pozicije feudalnih posjednika, zemljoposjednika te polugrađanskog stanovništva i sve se više afirmisala kao građanski stalež koji živi od svog rada i zanimanja u samom gradu.

Ako se čini da je takve zaključke smiono izvoditi samo na osnovi podataka o posjedovnim odnosima stanovništva, evo upravo sugestivne slike i o samim zanimanjima stanovništva u toj naseobini. Upadan je podatak da je od 525 stanovnika u nekom radnom odnosu bilo ukupno 136, a to znači da je zaposlenost iznosila blizu 26 postotaka. To je ipak veliki procenat aktivnog stanovništva s obzirom na ustaljeno pravilo feudalnog društva, u kojem se ženski članovi nisu bavili aktivnostima izvan kuće, izuzimajući u Sarajevu trgovke ili pazarbule, kojih i nema u označeno doba u Ali-pašinoj mahali. Upadljiva je slika strukture zanimanja stanovništva Ali-pašine mahale u ovo doba, koja, reducirana na vrste i brojke, izgleda ovako:

— arabadžija	4
— bakalina	17
— bostandžija	20
— čizmedžija	12
— drvaraša	2
— gvoždara	3
— hamala	3
— handžija	4
— kafedžija	7
— kasapina	4
— kazaza	4
— kovača	3
— krpedžija	2
— pekara	13
— poslužitelja	6
— potkivača konja	2
— sarača	4
— službenika	6
— tabaka	3
— terzija	4
— težaka nadničara	7

te po 1 čemanedžija, čurčijski šegrt, dunder, luledžija, mehandžija i opančar.

Među ostalim odraslim muškim stanovnicima, onim neproaktivnim, ubilježeno je 12 nezaposlenih, 5 vojnika, 2 posjednika, 2 invalida, 2 paralitičara, 4 umobolna, 1 slijepac i 4 prosjaka. Ostalo su žene i djeca, među kojim je bilo, vrlo je karakteristično, i 17 učenika, i to 14 muslimanske i 3 hrišćanske konfesije.

Zanimanja su, kako se vidi, sve sitna, i to mahom baš zanatlijska. A da su bila sitna i inače, dovoljno kazuje podatak da od tih 136 zaposlenih ljudi svega trojica imaju vlastiti dućan i rade u njima. Dakako, najveći broj tih privrednika radio je u staroj sarajevskoj čaršiji, što sigurno potvrđujemo podacima o 12 čizmedžija, 4 kazaza, 4 sarača i 4 terzije (ukupno 24), koji i nisu imali drugog mjesta izvan čaršije.

Toponomastika. Kako sam već u uvodnom dijelu ove studije istakao, sve do 1878. godine ulica, odnosno sokak, nije bila primarna evi-

denciona jedinica naselja, pa stoga u našem popisu i nema uopšte takve rubrike. Zanimljivo je da je popisnik ipak smatrao potrebnim unositi tu i tamo i takve podatke, pa je više onako »pro domo sua« na samoj margini kod nekih porodica unio i ime sokaka, saobraćajnice, u kojoj se kuća nalazila. Upravo je navedeno 6 takvih toponima:

- Bašča
- Hiseta džada
- Džada Gornja Čemaluša
- Dereboj sokak
- Namazgah sokak
- Nafizov mlin sokak

Budući da nije bilo obavezno navođenje ulica u popisu, nije sigurno da su tu navedena sva imena sokaka ondašnje Ali-pašine mahale. Npr., tu nema imena današnje završne dionice Kranjčevića ulice, koja se od davnina zvala Sušica, zatim, vjerovatno, današnje Maksima Gorkog ulice. Evo kratkih podataka o sokacima, odnosno saobraćajnicama, koje se ovdje navode.

Bašča (u originalu: Bagče) je oznaka jednog sokaka, koji pod tim imenom prvi put sretamo. To će biti današnja ulica Veljka Čubrilovića, čiji je samo istočni blok bio u okviru Ali-pašine mahale, a koja je kasnije, barem u vrijeme austrougarskog perioda, bila poznata pod imenom *Mrkvina ulica*, kako se to vidi i iz prvog katastarskog plana onog dijela grada iz 1901. godine. Takvu identifikaciju stvaram na osnovu toga što u popisu stanovništva iz 1867. godine nalazimo u Ali-pašinoj mahali dvije kuće porodice *Mrkva* (vidi br. 34, 35) i što je upravo uz prvu kuću od njih dvije na margini označen sokak navedenog imena. Porodica Mrkva je inače stara sarajevska porodica, koja i danas živi u ovome gradu, ali na drugom mjestu. Njihove kuće u navedenoj ulici bile su na uglu ove ulice i ulice Valtera Perića, pa otud i neposredna uzročna veza toga prezimena i imena ulice.

Hiseta džada je, bez sumnje, današnja Titova ulica, dionica od Koševskog potoka ka zapadu, a to ime potiče po imenu čitavog onog dijela grada što ga ograničava Koševski potok, Titova i Gundulićeva.

Gornja Čemaluša džada kao ime u tome obliku i značenju sigurno nije postojalo, jer se zna tačno gdje je bila ulica Gornja Čemaluša (dionica Titove oko ulice Radojke Lakić), i ovdje to ime treba shvatiti kao džadu, put koji vodi u pravcu Gornje Čemaluše. Sigurno je to dionica Titove ulice od Koševskog potoka do Dositejeve, gdje je bila i granica Ali-pašine mahale, a dalje prema istoku nastavljao Žabljak. U jednom starijem izvoru ta ista saobraćajnica navodi se pod imenom *Gaziler yoli*, što znači *Gazilerski put*,³² tj. put koji vodi pored već spomenutih grobova dvojice poznatih gazija, Ajni-dedeta i Sems-dedeta. Karakteristično je da se i ovdje navodi izraz *yol* kao sinonim za džadu, a ne sokak, što takođe pokazuje da je ta saobraćajnica u obadva ta perioda bila nenaseljena odnosno neizgrađena.

Dereboj sokak iz ovog popisa je početna dionica današnje Đure Đakovića ulice na sjever do današnje Ulice Daniela Ozme, koja se, ta-

³²⁾ Ferman o Hasanbegovoj tekiji iz 1816. godine u sidžilu LVI, str. 80, u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

kođe, po tom matičnom dijelu zvala tim imenom sve do 1931. godine. Prvobitni sokak Dereboj išao je lijevom stranom Koševskog potoka, odnosno današnjom desnom stranom Đure Đakovića ulice. Naziv je turskog porijekla i puniji mu je oblik Dere-boyu, što znači *Uz potok* ili *Kraj potoka*, pri čemu se ime vezalo za sami Koševski potok. Upravo po tome značenju vidi se da je prvobitni Dereboj bio naznačena početna dionica današnje Đure Đakovića ulice i da je toj ulici tek kasnije, i to prilično neprirodno, priključena današnja ulica Daniela Ozme.

Namazgah sokak je turski prevod domaćeg imena ulice, odnosno sokaka *Musala*. To je današnja ulica Save Kovačevića u cijelosti, a zvala se Musalom sve do u doba stare Jugoslavije, kako sam već naveo, po otvorenom bogoslužju ili musali u onome kraju.

Hafizov mlin sokak (u originalu: Hafiz deyrmeni sokagi) identičan je sa današnjom ulicom Maksima Gorkog, ili je to pak saobraćajnica koja je tekla pravcem one današnje parkovne staze koja preko mostića na Koševskom potoku veže Mis Irbinu i Maksima Gorkog ulicu (trasa toga starog sokaka sačuvana je u katastarskom planu iz 1901. godine), a možda se pod tim imenom imaju podrazumijevati obadvije te saobraćajnice kao jedan ondašnji sokak. Na takav zaključak navodi činjenica da je upravo na sastavu te dvije saobraćajnice doista bio mlin-vodenica (jaz je išao koso iz Koševskog potoka sa početkom od današnjeg turbeta) — sve se to vidi iz starog katastarskog plana i sačuvanih terenskih geodetskih skica iz 1901. godine. Iz pojedinih grunтовnih listova i drugih dokumenata utvrdio sam da je to bio mlin Hadži-Hafiza Ibrahim-efendije Saračevića, o kojem je bilo riječi prije, (odatle i naziv) i njegovih prvih nasljednika, koji su zapisani u grunтовnim knjigama 1901. godine. Time je utvrđen i identitet navedenih imena toga sokaka.

Etnološko-etnografski elementi. Poseban značaj naših podataka je u tome što nam daju upravo izvrsne podatke etnološko-etnografske prirode o ovoj naseobini. Odmah pri tome treba istaknuti da je ovo prvi poznati turski dokument u kojem se gotovo dosljedno navode prezimena porodica, i muslimana i hrišćana, a upravo u tome je naročita vrijednost ovih podataka. Karakteristično je da se neke od tih porodica bilježe čak i sa produženim, vještačkim oblicima prezimena, kao, na primer, Lošić, Spahić, Nalić i Garibić, jer ta prezimena u samome narodu nisu ovdje nikad imala takav oblik, nego: Lošo, Spaho, Nalo i Garibija. Tako je isto značajno da se među ženskim ličnim imenima nalaze arhaični i čisti narodni oblici, kao: Zlatka, Pašana, Cima, Ibrimša i Merjema, od kojih se to posljednje ponavlja više puta u istom obliku, za razliku od današnjeg izgovora (Mejrema, Mejra), i tako dokazuje da je ipak tačan prvobitni oblik imena jednog od nosilaca poznate narodne balade iz Vukova zbornika *Omer i Merjema*.

Daleko bi nas odvelo, kad bih se ovdje upustio u osvjetljavanje svih porodica koje su stanovale u Ali-pašinoj mahali 1867. godine. Stoga evo kratkih i novih podataka samo o nekim, koje imaju značaj i za ovu mahalu i za grad.

Kiseljak je prezime dosta stare muslimanske porodice upravo iz te mahale. Imala je i drugo prezime *Jahkal*. Prema podacima, koje sam upravo ovih dana uzео od živih savremenika te porodice, kuće Kiseljaka

bile su u blizini nekadašnje električne centrale, a današnje upravne zgrade preduzeća »Valter Perić«. Članovi te porodice bili su gotovo listom *bostandžije*, vrtlari koji su snabdijevali grad zelenilom. U našem popisu navode se dvije kuće Kiseljaka. Ovdje ih navodim stoga što je jedan član te porodice neki Ahmedaga, zanatom takođe bostandžija, bio dobar znalac naših narodnih lirskih pjesama, od kojih je više i objavljeno u zbirci rano preminulog sarajevskog tipografa Milana Bugarinovića (10. IX 1882 — 4. III 1902), koja je štampana poslije njegove smrti, 1904. godine u Mostaru, pod naslovom *Sarajke, srpske narodne ženske pjesme*. Pisac predgovora te zbirke Savo Ždralović po Bugarinovićevim bilješkama pretpostavlja i ističe da je Bugarinović najveći dio tih pjesama zabilježio od nekog »staroga Ahmedage Kiseljakovića«, za koga jedan Bugarinovićev zapis navodi da je umro. Taj Ahmedaga, koji se ovdje javlja pod produženim prezimenom Kiseljaković, bez sumnje je identičan sa drugim sinom Kiseljaka Mula Saliha iz ovoga popisa (vidi br. 1), za kojeg se navodi da je zanimanjem bostandžija i da je rođen 1825—26. g. Iz drugih izvora saznajemo da je taj Ahmedaga Kiseljak učesnik otpora protiv okupacije grada 1878. godine i da je kao takav bio u zarobljeništvu u Olomucu.³³ Našao sam o njemu podatke i u matičnim knjigama, a iz njih se vidi da je rođen 1823. i da je umro 14. I 1893. godine. Ovome podatku iz matične knjige o godini smrti Ahmedage moramo vjerovati više nego li navodima iz predgovora Bugarinovićeve zbirke, koji je, uostalom, pisala tuđa ruka. A prema jednim i drugim podacima (kad se uporede godine smrti Ahmedage i Bugarinovića) proizlazi da je Bugarinoviću bilo tek 11 godina kad je Ahmedaga Kiseljaković umro i da je, prema tome, Bugarinović još u mlađem dobu morao bilježiti navedene pjesme od Ahmedage. A to ne može biti ni logično niti tačno. Držim da se ovdje radi o zabludi u koju nas je namjerno ili nenamjerno doveo pisac predgovora navedene zbirke: pjesme od Ahmedage Kiseljakovića nije bilježio Milan Bugarinović, nego prije njega njegova majka Ana (stanovala skupa sa sinom Milanom u Skenderiji br. 16 i umrla uskoro poslije sina, 15. I 1905. g.), zanimanjem radnica Fabrike duhana, koja je i sama voljela narodne pjesme pa ih tako i sabirala i od samog Ahmedage Kiseljakovića. Dio tih pjesama kazivala je (vjerovatno davala i u svom rukopisu) poznatom sakupljaču narodnih pjesama i uredniku »Bosanske Vile« Nikoli Kašiću, koji ih je i objavljivao u tome časopisu, navodeći pri tom i izravan podatak da ih je zabilježio od Ane Bugarinović.³⁴

Karišik je porodica koja ima svoje daljne rođake i među pravoslavicima (u rogatičkom kraju). Iz te porodice potekla je jedna značajna ličnost u muzeološkoj kulturi Sarajeva: maketar Husein Karišik,

³³) Hamdija Kapidžić: Otpor bosansko-hercegovačkih muslimana protiv Austro-Ugarske. — Kalendar Gajret 1938, Sarajevo, str. 57.

³⁴) Potvrde vidi u *Bosanskoj vili*, god XV/1900, XIX/1904. i XXV/1910. Bosanska vila donijela je i nekrologe o Milanu Bugarinoviću i o njegovoj majci Ani kao ličnosti koja je takođe zaslužna u sabiranju narodnih pjesama. Nekrolog o Milanu objavljen je u godištu XVII/1902, br. 4, a o majci Ani u godištu XX/1905, br. 2. U obadva ta nekrologa datumi smrti su po starom kalendaru, što ovdje, u ovome radu, nije provedeno.

autor dragocjene i jedinstvene makete stare sarajevske čaršije, koju je završio nešto prije smrti (25. III 1892 — 5. II 1958).³⁵

Šišo je prezime muslimanske porodice kojem je daljni razvojni oblik *Šišić*, a koje nije nipošto nastalo po *šiši*, boci, nego po glagolu *šišati*, zbog čega upravo i navodim ovo prezime. *Šišo* je ovdje imenica koja označava osobu koja je šišana po posebnom običaju. Tako se, naime, u narodu nazvalo dijete (kasnije to postalo, kako vidimo, i prezime) koje je bilo kržljivo, pa ga roditelji, po običaju, iznijeli na ulicu, zajedno sa makazama, da ga ošiša (zapravo samo nastriže) prvi prolaznik, s uvjerenjem da će kržljivost djeteta time otići. Taj prvi prolaznik, koji je šišao dijete, postao je time *šišani kum* toga djeteta i njegove kuće. Upravo u ovom fosilnom primjeru, koji se danas već izgubio i kao prezime, vidimo potpuno sačuvan primjer tzv. *šišanog kumstva* među našim Muslimanima.

Čurčići su stara sarajevska porodica iz Jahja-pašine mahale, koja se po njima zvala Čurčića mahala i Čurčića brijeg, a potiče od poznatog legatora Salihage Čurčića, koji je ovamo doselio iz Livna i krajem XVII vijeka kupio tu kuću i uselio se u nju. Grananjem te porodice jedna se kuća Čurčića, evo, sreta i u ovoj mahali 1867. godine i, zanimljivo je, spala je na *prosjački štap* (vidi br. 63 popisa). Kuća ovoga Čurčića bila je, kako se doslovno navodi, u sokaku Dereboj. Zanimljivo je, međutim, da je ovdje bila još jedna kuća Čurčića: današnja zgrada Hrvatskog pokopnog društva u Maksima Gorkog ulici. Prije prvog svjetskog rata bila je vlasništvo Fehim-efendije Čurčića, sina Ragibova, posljednjeg sarajevskog gradonačelnika austrougarskog perioda, o čemu su se sačuvali podaci u zemljišnim knjigama. Nije poznato da li su ta dvojica Čurčića u ovoj mahali bili izravni srodnici, odnosno međusobni nasljednici.

Šuglije su vrlo značajna i zanimljiva porodica koja zaslužuje posebnu pažnju i studiju. U našem popisu srećemo u ovoj mahali dvije njihove kuće. Sigurno je to jedna od najstarijih porodica u toj mahali. Prvi poznati član je znameniti Osman-efendija Šuglija, hroničar Sarajeva u drugoj polovini 17. vijeka, koji je dočekao i dobro osjetio poznati katastrofalni požar grada 1697. godine. Tada je bio hatib upravo Ali-pašine džamije, a u njoj je obavljao i predavanja iz svjetskih nauka. Autor je jedne međzmue, u kojoj je bilježio i događaje u Sarajevu u drugoj polovini 17. vijeka. U jednoj molbi Sarajlija za pomoć od Visoke Porte poslije navedenog požara navodi se taj podatak o službovanju Osman-efendije Šuglije u Ali-pašinoj džamiji i moli se da država preuzme njegovu daljnu plaću, budući da je vakufski imetak propao.³⁶ Muvekit je saopštio hronogram njegove smrti, iz kojeg proizlazi da je ta znamenita ličnost umrla 1715. godine.³⁷ Bez ikakve sumnje njegova je kći bila legatorka Merjema, »kći Osman-efendijina«, iz Čokadži Sulejmanove mahale, koja je posebnom zakladnicom od 5. XII 1768. godine zavještala

³⁵) Detaljnije podatke o njegovom životu i radu sadrži moj članak *Sarajevski maketar Husejn Karišik*, objavljen u časopisu *Sarajevo — urbanistički problemi*, I-1958, Sarajevo, str. 55—56.

³⁶) Dokument u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci.

³⁷) Muvekit, *Tarihi dijari Bosna*, sub anno 1127.

imanje, među ostalim i za osvjetljenje Ali-pašine džamije, očito objekta i mjesta gdje je dugo godina služio i radio njezin otac.³⁸

Milanović su sprsko-pravoslavna porodica koju prvi puta sretamo ne samo ovdje nego i u čitavom gradu. U popisu se navodi jedna porodica od 5 članova i posebno jedan samac neoženjen. I glavar prve porodice i taj samac bili su zanatom pekari. Upravo iz ove porodice, vjerovatno kao sin Lazara Milanovića, potekao je i *Mihajlo Milanović*, poznati sarajevski knjižar (knjižaru otvorio oko 1904), te izdavač narodnih pjesama (1874 — 5. IX 1929). Objavio je dvije zbirke narodnih pjesama od kojih jednu pod pseudonimom Abdul Hak. Pod drugim pseudonimom Ešref-efendija Ušćuplija štampao je i djelo *Povijest turske carevine*, koje je, u stvari, prijevod djela jednog engleskog pisca, čije se ime prešutjelo.

R É S U M É

»MAHALA« D'ALI-PACHA A SARAJEVO

(Contribution à l'étude de la structure urbaniste et sociale de la ville de Sarajevo)

Le processus de la fondation et du développement des localités urbaines du type oriental dans les Balkans, ce qui est également le cas de la ville de Sarajevo, se réalisant toujours suivant les conceptions déjà existantes à l'Orient. On y remarque avant tout que la ville est divisée en deux parties: partie d'affaires et économique qui s'appelle »čaršija«, située obligatoirement le long des artères, et les quartiers d'habitation, loin des artères, situés à l'écart là où le silence permettait un repos et des distractions tranquilles. L'unité principale d'un grand quartier d'habitation est la »mahala« — petit quartier d'habitation constitué par des rues »sokaci« ou par des ruelles »džade«. Aux XV et XVIe siècles il existait une autre forme d'organisation urbaine. C'était plutôt une unité religieuse dite »džemat«, constituée par plusieurs »mahala«. Les »mahala« de Sarajevo, d'autrefois présentaient, du point de vue urbaniste, social et économique, cinq parties distinctes: mosquée — centre spirituel, école primaire religieuse — centre éducatif, fontaine — source de la santé, boulangerie — aliments, et épicerie — boutique universelle. Pour l'administration turque il n'existait que les »mahala« en tant qu'unité urbaine principale, permettant de fixer l'habitat et les activités. C'est pourquoi toutes les »mahala« portaient des noms turcs officiels; le plus souvent c'était le nom du fondateur de la mosquée, tandis que les rues, auxquelles les autorités ne s'intéressaient pas portaient des noms purement slaves. L'influence de l'esprit et de la langue autochtones était très forte malgré la toujours présente domination de la culture orientale. C'est justement à cela que l'on doit le fait que chacune des »mahala« possédait, outre le nom officiel, un nom populaire qui n'était pas toujours identique au terme turc.

Pendant l'occupation turque, qui durait pendant cinq siècles, on a construit à Sarajevo, en tant que capitale de la Bosnie-Herzégovine et un des premiers centres économiques des Balkans, plus de cent »mahala«, dont les noms sont cités d'après le recensement de 1874—1875.

³⁸) Zakladnica u sidžilu sarajevskog suda (Gazi-Husrevbegova biblioteka), broj IX, str. 70.

Au cours du siècle passé les «mahala» de Sarajevo ont connu, comme toutes les «mahala» de l'empire turc, une certaine évolution due à la civilisation européenne et à certaines réformes propres à la Turquie de l'époque. Une des nouveautés était le numérotage des maisons, introduit pour la première fois en 1853; instauration d'un corps exécutif intermédiaire entre les «mahala» et les autorités officielles: c'était un fonctionnaire électif que l'on appelait «muhtar». Ce nouveau système a été introduit en 1878, époque où les «muhtar» avaient remplacé les imams des «mahala». Il est intéressant de mentionner que ce premier numérotage était fait suivant les nombres pairs ou impairs (les numéros étaient écrits sur une plaque de bois); il est encore plus intéressant de souligner que le poste de «muhtar», en tant qu'intermédiaire exécutif entre la «mahala» et les autorités, caractéristique avant tout de l'organisation orientale, s'est maintenu jusqu'à la fin de la deuxième guerre mondiale.

La «mahala» d'Ali-pacha est une des plus typiques et des plus grandes de Sarajevo. Elle fut construite il y a plus de quatre cents ans dans une plaine. Son fondateur était le gouverneur de Bosnie beglerbey Hadim, connu également sous le nom de Gazi Ali-pacha, mort à Sarajevo en 1557. La veille de sa mort il a formulé le vœu, dans son testament, qu'une mosquée fût construite à ses frais près de son tombeau. Il en fut ainsi. Cette mosquée, qui se dresse même de nos jours, représente un chef-d'œuvre de l'architecture orientale dans cette ville, mais c'est à la fois l'unique construction témoignant de l'existence de cette «mahala». Celle-ci présentait tous les éléments caractéristique d'une «mahala»: mosquée, école primaire religieuse, fontaine, boulangerie et épicerie. L'emplacement et la disposition de ces constructions étaient toujours les mêmes.

Cette «mahala» présente une importance particulière parce qu'elle était habitée par une population mixte: musulmans, orthodoxes et catholiques. D'après les données datant du siècle passé, car ce sont là les premières données sur la composition nationale, on peut y remarquer une évolution sociale très importante témoignant de la non-séparation suivant l'appartenance religieuse.

Au cours du siècle passé, ou plus précisément en 1867, la «mahala» d'Ali-pacha comptait 525 habitants groupés en 125 familles. Cette donnée est fournie par le recensement de la ville en 1867—68: c'est le premier recensement systématique fait dans cette ville (il est également utilisé pour la première fois dans cette étude). Cette étude comprend également la liste de tous les habitants de cette «mahala», ce qui est surtout intéressant parce qu'il y a là des données sur les dates de naissance, les mariages et les professions.

Tenant compte du nombre d'habitants de cette «mahala» d'un côté et du territoire relativement grand qu'elle occupait de l'autre, on peut conclure qu'il n'existait que la construction des maisons privées, le plus souvent à un étage, pour une famille, avec des jardins et des jardins potagers, ce qui représentait à cette époque la forme la plus parfaite de l'habitation. On peut en tirer également une autre conclusion: suivant les professions citées — différents métiers artisanaux — on remarque qu'il n'y a plus là de système féodal terrien et que ce quartier présentait déjà les caractéristiques d'une agglomération urbaine moderne. Ses habitants vivaient grâce à leurs activités dans la ville même, ce qui a frayé le chemin à la création de la couche bourgeoise de cette ville.